

Pia Šmalcelj

Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne¹

UDK: 904 : 726.821 (497.6) "09/10"
904 : 739.8 (497.6) "09/10"

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno: 1. 7. 2012.

Pia Šmalcelj
Njegoševa 5, 10000 Zagreb
HR, 10000 Zagreb
pia_smalcelj@yahoo.com

| 131

Ovaj rad bavi se grobljima na području sjeverozapadne Bosne (Junuzovci, Gomjenica, Mahovljani, Petoševci) od 9. do 11. st. Cilj je sintezno sagledati rezultate istraživanja četiriju grobalja na redove unutar jedne geografske cjeline, u svjetlu novijih radova i zaključaka, pri čemu će se nametnuti barem dvije (kulturne) perspektive: bjelobrdaska i starohrvatska. Zanimljiv repertoar nalaza na ovim lokalitetima otvara mnoga pitanja i autorica se nada da će rad uspjeti odgovoriti barem na jedno od njih.

Ključne riječi: *Junuzovci, Gomjenica, Mahovljani, Petoševci, bjelobrdske grozdolike naušnice, sljepoočničarke sa tri bikonične jagode i petljama, sljepoočničarke s bikoničnom jagodom učvršćenom petljom sa svake strane, staromađarski materijal*

¹ Ovaj rad nastao je na temelju seminara *Starohrvatski elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne*, na Diplomskom studiju srednjovjekovne arheologije na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, pod mentorstvom Maje Petrinec.

PREGLED NALAZIŠTA I NALAZA PREMA LITERATURI

1. Junuzovci

Početkom 20. st., prilikom vađenja šljunka za gradnju ceste prema Razboju, u selu Junuzovci kraj Bosanske Gradiške, na parceli Munirbega Kapetanovića, naišlo se na ranosrednjovjekovne grobove. Grobovi su bili u čistom pjeskovitom tlu, na dubini od 0,6 do 0,7 m, skeletne orijentacije Z-I, većinom bez nalaza. Ipak, u travnju 1904. dio je nalaza dospio u Zemaljski muzej u Sarajevu, dok su dio raznijeli mještani. Djelatnici Zemaljskog muzeja isti su mjesec izašli na teren kako bi proveli naknadna istraživanja. Ustanovili su još 6 grobova i dokumentirali njih 5 bez nalaza, a jedan s parom grozdolikih naušnica, parom S-karičica i jednim privjeskom.¹ Popis sačuvanih nalaza s ovog lokaliteta tako bi bio:

NAUŠNICE

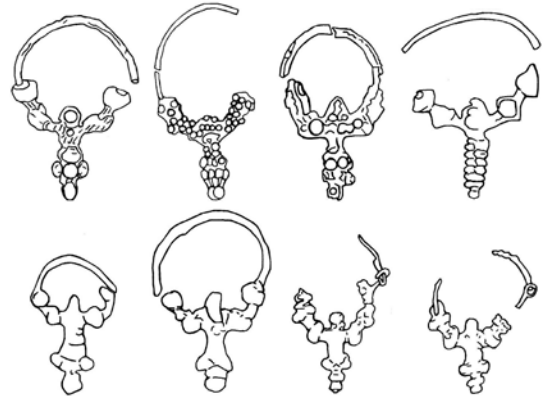
- NAUŠNICE / SLJEPOOČNIČARKE (ne može se ustanoviti zbog nepotpunih informacija o lokalitetu);²

- PAR S-KARIČICA od brončane žice;

- GIESLER TIP 14³ / par lijevanih, pseudogranuliranih brončanih ili bakrenih štapićastih grozdolikih naušnica sa po jednim koljencem sa svake strane grozda, bez gornjeg dijela karike (najbliža analogija je par iz Bagruše (g 91), par iz Šopota kod Benkovca, primjerci iz Velike Horvatske i kraj zagrebačke katedrale).⁴ Ovoj skupini treba dodati još jedan cjeloviti primjerak, koji zapravo jako slični primjercima tipa *Giesler 17b* na ovom lokalitetu, ali ima po jedno koljenca sa svake strane;

- GIESLER TIP 17B⁵ / lijevane grozdoliko-zvonaste naušnice sa 2 koljenca sa svake strane grozda; 4 primjerka, od kojih jedan nema cjelovitu kariku; njihovi su privjesci vjerojatno od olova, a karike od brončane žice (analogije nalazimo i u Gomjenici (44 primjerka u 17 grobova) i Bagruši (g 139, npr.); na matičnom prostoru starohrvatske kulture na grobljima Stranče – Gorica (g 14, par); Knin – Sv. Spas (g 176) te

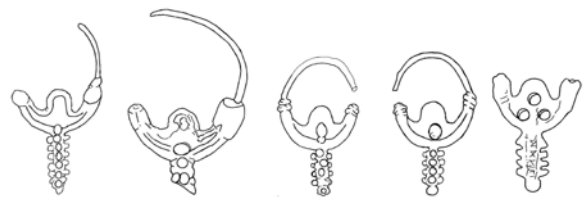
Sv. Martin u Mratovu⁶, te na prostoru zapadnog savsko-dravskog međuriječja (Ptujski grad, Bled II., Kloštar, Veliki Bukovac), otkuda ih starohrvatski prostor i preuzima). Datiraju se od kraja 10. do kraja 11. st (prema g 17 na lokalitetu Zvonimirovo kod Suhopo-

Sl. 1 Giesler tip 17b: Junuzovci, Gomjenica, Mahovljani, Knin-Spas, Mratovo-Sv. Martin, Stranče-Gorice (Prema: Korošec 1942; Miletić 1967; Miletić 1980; Petrinc 2009 – crteži: N. Šimundić-Bendić)

- GIESLER TIP 16⁹ / fragmentirana četverojagodna lijevana olovna naušnica;

- GIESLER TIP 15B¹⁰ / fragmentirana lijevana brončana posrebrana naušnica s takozvanim češerastim privjeskom i željeznom karikom kojoj dio nedostaje (analogije nalazimo možda u Gomjenici (fragmentirana naušnica, TI:19), na položaju Međine u Plavnom kod Knina (pojedinačni primjerak), na groblju Halimba – Cseres (g 859), Köttlach – Glognitz te na raznim lokalitetima u srpskom Podunavlju i povremeno u Bugarskoj; srodni tip drugačije forme pojavljuje se u srebrnoj verziji na groblju Zvonimirovo – Veliko polje (g 19). Datiraju se od polovice 10. do kraja 11. st.¹¹

Sl. 2 Naušnice s češerastim privjeskom: Junuzovci, Gomjenica, Halimba-Cseres, Plavno-Međine (Prema: Korošec 1942; Miletić 1967; Török 1962; Petrinc 2009 – crteži: N. Šimundić-Bendić)

1 Korošec-Vrečko 1942, str. 271.

2 Termin "naušnice" koristit će se u ovom radu kad god nije sigurno radi li se o naušnicama ili sljepoočničarkama, dakle, u smislu krovnog termina za ukras uha (i kose), u nedostatku boljeg.

3 Giesler 1981, str. 94.

4 Petrinc 2009, str. 233-234.

5 Giesler 1981, str. 101-103.

6 Dva posljednja su lokaliteta na kojima su nađeni pojedinačni primjeri od srebra (Petrinc 2009, str. 234).

7 Tomičić 1999, str. 99; Tomičić 2003, str. 552.

8 Petrinc 2009, str. 234-235.

9 Giesler 1981, str. 94-103.

10 Ibid., vidi bilješku br. 8.

11 Petrinc 2009, str. 232.

PRSTENJE

- BRONČANI ILI BAKRENI PRSTEN TROKUTASTOG PRESJEKA;

- BRONČANI ILI BAKRENI PRSTENI PONEKAD PREKLOPLJENIH KRAJEVA koji su tvorili pločicu sa po 3 ispupčenja sa svake njezine strane, a cijeli je prsten ukrašen horizontalnim punciranjem u 5 redova.

PRIVJESCI

- LIJEVANI BRONČANI POLUMJESEČASTI PRIVJESAK, ukrašen izlomljenim cik-cak linijama i plastičnim ispupčenjima u reljefu;

- 8 CIJELIH I 2 DONJA DIJELA LIJEVANIH BRONČANIH DVODIJELNIH PRIVJESAKA, raznih varijacija u obliku i ukrasu; prema tipologiji Željka Deme četiri primjerka pripadaju tipu 6, dva primjerka tipu 13, a četiri primjerka tipu 16;¹²

- 2 LIJEVANA BRONČANA PRAPORKA;

- 2 MANJA, BRONČANA LIJEVANA PRIVJESKA U OBLIKU GUMBA (dugi vrat s malom alkam).

OGRLICA

- OGRLICA ISPLETENA OD ČETVEROSTRUKNE BRONČANE ŽICE, krajeva u obliku petlje i kukice.

NARUKVICA

- NARUKVICA LIJEVANA OD DEBELE BRONČANE ŽICE, tordirana, završava zmijskim glavama (zatvorena).

Autorica Junuzovce smatra čisto bjelobrdskim lokalitetom i ja se s njom slažem. Sadržaj lokaliteta datira u 10.-12. st.¹³

2. Gomjenica, Baltine bare (T. V)

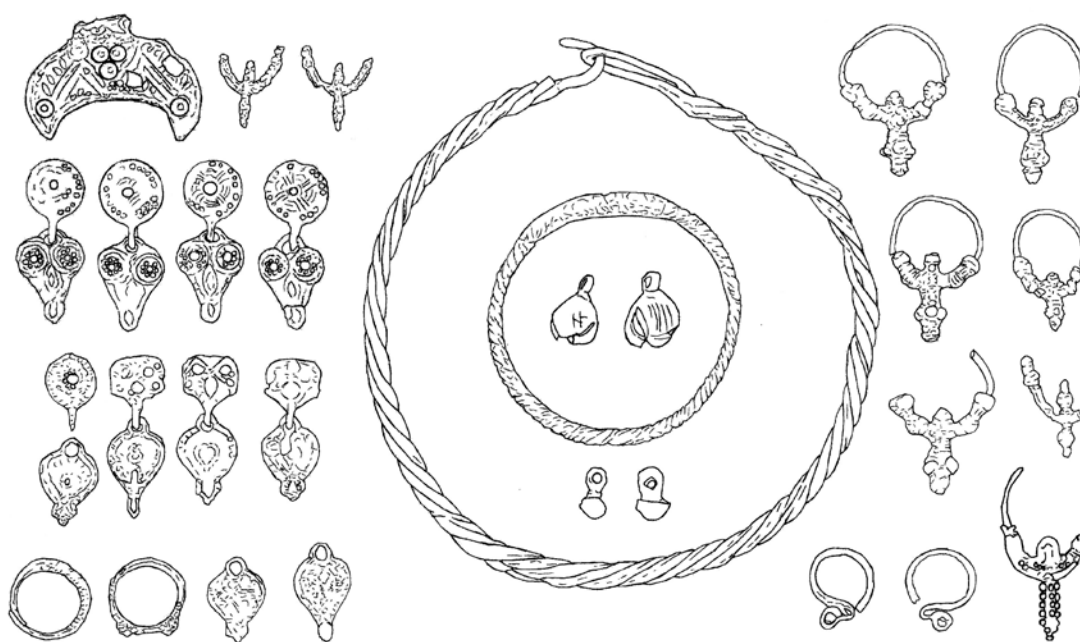
Prilikom gradnje ceste Prijedor-Tomašica, u selu Gomjenici, pet kilometara južno od Prijedora, tijekom vađenja šljunka otkriveno je ranosrednjovjekovno groblje. Ravno, pjeskovito i šljunkovito područje skrivalo je arheološki lokalitet na mjestu gdje prostor zvan Polja prema zapadu prelazi u Baltine bare.¹⁴

Istraživanja je obavljala Nada Miletić, a vođena su u dva navrata: od 15. do 26. studenog 1963. i od 13. travnja do 12. lipnja 1964. (Zemaljski muzej Sarajevo). Jugoistočni dio groblja uništen je prethodnim radovima, a jugozapadni se dio nastavljao na parcelu koju nije bilo moguće istraživati; na jugoistočnom rubu otkriveno je nekoliko nalaza koji upućuju na uništenje nekoliko grobova na tom dijelu, a na jugozapadnom dijelu nekoliko pokusnih jama nije dalo nikakve rezultate, pa voditeljica zaključuje kako je gotovo cijelo groblje na redove istraženo. Na prostoru od 1377 me-

12 Demo 1986, str. 283, 288, 291.

13 Korošec-Vračko, 1942, str. 271-280.

14 Miletić 1966/7, str. 82.

Sl. 3 Nalazi iz Junuzovaca (Prema: Korošec 1942 – crtež: N. Šimundić-Bendić)

tara četvornih otkriveno je 246 skeletnih grobova (od kojih su 3 uništena). Treba napomenuti kako je blizu krajnjeg sjeverozapada groblja otkrivena mala urna sa sitnim ostacima spaljenih koščica.¹⁵

Ustanovljeni spol pokojnika bio bi: 70 muškaraca, 99 žena, 53 djece i 21 pokojnika neutvrđenog spola (3 skeleta bila su potpuno uništena). Orijentirani su u smjeru SZ-JZ. Nisu zamijećeni nikakvi ostaci grobne konstrukcije, a dubina ukopa varira od 0,4 do 0,9 m (prosjek bi bio 0,6 do 0,7 m); pokojnici su bili položeni na leđima, u ispruženom položaju, s rukama ispruženim uz tijelo ili (u manjem broju) položenima u krilo. Ukopavanje je bilo jednoslojno. Pojavljuje se zamjetan broj grobova s višestrukim ukopima, koje autorica dijeli na naknadne i istovremene; od istovremenih pojavljuje se deset dvojnih grobova i jedan trojni, a radi se uglavnom o djeci ili majkama i djeci. Autorica ističe kako je primijećeno i grupiranje unutar groblja, a sama navodi bar tri skupine grobova koje iskazuju neku (rodbinsku) bliskost.¹⁶

Donji dio male urne s kalcificiranim koščicama nađen je izvan sonde (1,05 m zapadno), gdje više nije bilo skeletnih grobova, na dubini od 0,41 m; u krugu od pola metra oko urne i ispod nje nailazilo se na garež i tragove spaljenog drveta. Gornji dio nije sačuvan, a nisu otkriveni grobni prilozci. Autorica smatra kako se ne radi o paljevinskom grobu, jer se urne nisu ukapale na mjestu paljenja pokojnika i nije otkrivena gomila u koju bi one bile ukopane. U blizini urne, u pjeskovitom tlu do dubine od 0,9 m pojavljuje se sloj tamne, nabijene zemlje sa sitnim tragovima ljepe, grube keramike i jednim rimskim novcem; Miletić to mjesto definira kao mjesto određene funkcije koje je poslije uništeno. Hrpica kalcificiranih, djelomično spaljenih koščica i ostaci spaljenog drveta otkriveni su i u jednom skeletnom grobu (g 222), uz desnu ruku pokojnika; te su kosti slične onima nađenim u urni, te Miletić spominje mogućnost kako je organski materijal spaljen u urni, a onda prenesen u grob 222. U sedam su grobova otkriveni sitni ostaci keramike (grobni 23, 43, 67, 76, 89, 103, 192), trag pogrebnog ritusa („daća“); dvije razbijene, sasvim male keramičke posude nađene su izvan grobova, jedna između grobova 170 i 172 (na dubini od 0,9 m), a druga blizu groba 210. Nalaze je imalo 126 grobova.¹⁷

Od nalaza, na ovome se lokalitetu pojavljuju:¹⁸

15 Miletić 1966/7, str. 82-83.

16 Miletić 1966/7, str. 109-112.

17 Miletić 1966/7, str. 112-114.

18 U popisu nalaza koji slijedi, osim ako se ne pojavljuje bi-

NAUŠNICE¹⁹

JEDNOSTAVNE KARIČICE (T. I:1) – 77 primjeraka u 40 grobova, od kojih su čak 73 brončane; primjerci variraju kako u veličini (od najsitnijih do veoma krupnih), tako i u debljini žice (od sasvim tankih do masivnih, okruglog presjeka). U ovu skupinu autorica ubraja i:

- **3 masivne karike s apliciranom perlom od staklene paste**; par (g 188) i pojedinačni primjerak (g 216) (T. I:2); analogije Petrincec nalazi na Gredama u Kašiću (par, g 30), Gajinama u Kaštel Sućurcu te Smrdeljima (pojedinačni primjerci) na starohrvatskom matičnom prostoru; registrirane su i u Istri (Kacavanc, Dvograd i Buzet – Podbastion) i na karantanskim i ketlaškim lokalitetima; Petrincec ih u Hrvatskoj datira u 9.-11. st., „s težištem u 10. st.“²⁰; za ovu su dataciju osobito značajna groblja sjeverozapadne Bosne, jer je potvrđuju;²¹

- **masivne otvorene karičice s apliciranom pokretnom bikoničnom jagodom** (T. I: 3) – pojavljuju se u 4 groba, jagode su istovjetne;²². Jednostavne karičice nalažene su ravnomjerno po cijelom groblju, osim dvije navedene podskupine, koje se pojavljuju u jugoistočnom dijelu groblja.²³

S-KARIČICE – 230 primjeraka u 67 grobova (197 brončanih, 29 srebrnih i 4 primjerka od legure bronce i srebra); najbogatiji nalaz S-karičica na groblju je grob broj 10, koji ima čak 10 srebrnih primjeraka (T. I:4). U ovu skupinu Miletić ubraja i:

- **karičice kojima je jedan kraj raskovan i povijen u spiralnu petlju** (prijelazni oblik prema S-karičicama – 7 primjeraka u četiri groba; od toga se 6 krupnih karičica javlja u parovima, s apliciranom krupnom bikoničnom (g 46, g 73) ili ovoidnom jagodom (g 156), uglavnom smještenom uz samu petlju)²⁴ (T. I: 5); tu se zapravo ne radi o S-karičicama (što je u tekstu suptilno primijetila i sama N. Miletić),²⁵ nego o krupnim karikama s jago-

lješka koja citira drugog autora, citira se Miletić 1966/67, str. 114-138.

19 Autorica ih tako naziva bez obzira na način nošenja (naušnice ili sljepoočničarke). (Miletić 1966/7: 114).

20 Petrincec 2009, str. 208.

21 Petrincec 2009, str. 207-208.

22 Miletić ih datira u 2/2. 10 i 11. st. (Miletić 1966/7, str. 116).

23 Miletić 1966/7, str. 114-116.

24 Analogija: Plavno kod Knina, 1 primjerak (Miletić 1966/7, str. 118).

25 Miletić 1966/7, str. 118.

dom i jednom petljom do nje, koje je Tomičić odredio kao inačicu tipa III, odnosno tip IIIa;²⁶

- **S-karičice s apliciranom perlom od staklene paste** – jedan primjerak s jednom apliciranom perlom i par s dvije perle (T. I: 6); analogije i određenje jednaki su kao i za jednostavne karike s apliciranom perlom na ovom lokalitetu;²⁷

- **S-karičice s masivnom bikoničnom jagodom** (T. I: 7) – 6 primjeraka (g 125, g 156, g 24), kojima su najbliže analogije iz Rudeča u Uzdolju, Međina u Plavnom i Biliba kod Šibenika, a pojavljuju se i u Mahovljanima;²⁸

S-karičice nalažene su ravnomjerno na cijelom groblju, s najvećom koncentracijom u sjeveroistočnom dijelu (gdje je i njima najbogatiji grob), dok se S-karičice s apliciranom perlom i one s bikoničnom jagodom nalaze u jugoistočnom dijelu groblja.

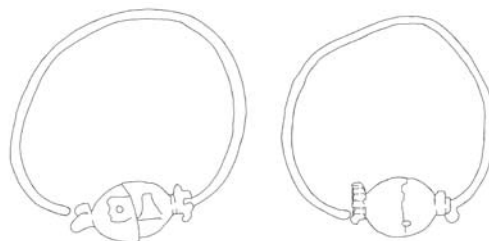
SLJEPOOČNIČARKE S BIKONIČNOM JAGODOM UČVRŠĆENOM PETLJOM SA SVAKE STRANE (tip III prema Tomičiću)²⁹ (T. I: 8) – jedan je kraj povijen u dvije petlje između kojih je aplicirana bikonična jagoda, dok je drugi kraj povijen u kukicu; 46 primjeraka u 16 grobova; sve su brončane i razlike postoje samo u dimenzijama karičice i jagode; pojavljuju se u funkciji sljepoočničarki (nikad nisu jedine naušnice u grobu). Miletić smatra kako se radi o novom, zasebnom tipu i određuje ih kao ketlaške (povijanje karičice u petlju); pojavljuju se ravnomjerno na cijelom lokalitetu, osim u njegovom jugoistočnom dijelu; analogije im nalazimo samo u području starohrvatske kulture: 3 primjerka u Otonu kraj Knina i neobjavljeni par s Kose u Vrpolju kraj Šibenika.³⁰

SLJEPOOČNIČARKE S TRI BIKONIČNE JAGODE I PETLJAMA (tip IV prema Tomičiću)³¹ (T. I: 9) – 12 primjeraka u 5 grobova, uvijek se pojavljuju u parovima.³² Miletić ih određuje kao ketlaške, suprotstavljajući se Karamanovu mišljenju o starohrvatskom podrijetlu (prilikom nalaska 6 primjeraka u Biskupiji kod Knina); najbrojnije

analogije nalaze se upravo na matičnom području starohrvatske kulture: Ležajica glavica u Đevrskama, Crkvina u Biskupiji, Smrdelji kod Skradina, Stranče – Gorica (fragmentirani primjerak, jedini od srebra); analogni primjerci zabilježeni su na ketlaškom lokalitetu Gars Thunau u Austriji i u Mahovljanima kod Banje Luke.³³ Tomičić smatra kako su nalazi sljepoočničarki s bikoničnom jagodom učvršćenom petljom sa svake strane i sljepoočničarki s tri bikonične jagode i petljama na teritoriju hrvatske države rezultat trgovačkih veza između sjevernobosanskoga i hrvatskog prostora.³⁴

JEDNOJAGODNE SLJEPOOČNIČARKE STAROHRVATSKE KULTURE – 28 primjeraka u 13 grobova i jedan primjerak izvan grobne cjeline:

- **s manjom ovoidnom jagodom**, formiranom od dvije polovine, često ukrašenom (T. I: 10) – 14 primjeraka u 6 grobova; analogije na matičnom prostoru starohrvatske kulture su brojne;³⁵ zanimljivo je da jedan par s Gomjenice čini najbližu analogiju primjerku s lokaliteta Biskupija – Crkvina; to su brončane sljepoočničarke ukrašene rozetom od nabrane žice na vrhovima jagoda; na starohrvatskom prostoru jednojagodne sljepoočničarke prema Maji Petrinec pripadaju horizontu kršćanskih grobalja (nakon sredine 9. st. do 10./11. st., tj. do prvih desetljeća 11. st.);³⁶ Petrinec će upozoriti kako jednojagodne sljepoočničarke nalazimo na čitavom teritoriju ranosrednjovjekovne Hrvatske, na širokom prostoru od okolice “Livna i Imotskoga, te Tugara i Naklica u Poljicima sve do Vinodola, zatim u Lici i okolini Črnomlja, upravo uz povijesnu zapadnu granicu Hrvatske”.³⁷ Njihova pojava na grobljima sjeverozapadne Bosne, zajedno s materijalom karakterističnim za starohrvatsku kulturu, navodi na preispitivanje sjeverne granice desetostoljetne Hrvatske, zaključuje Petrinec;³⁸

Sl. 4 Jednojagodna sljepoočničarka s rozetom: Gomjenica, Biskupija-Crkvina (Prema: Miletić 1967; Petrinec 2009 – crteži: N. Šimundić-Bendić)

26 Tomičić 2007, str. 155-156.

27 Petrinec 2009, str. 208.

28 Petrinec 2009, str. 237.

29 Željko Tomičić će tip III i IV definirati kao dvije inačice jednoga tipa, a to je tip *Gomjenica-Mahovljani* (Tomičić 2007, str. 168); Tomičić 2000, str. 30-32.

30 Petrinec 2009, str. 225.

31 Tomičić 2000, str. 30-32.

32 U svim grobovima, osim u g 125, zajedno s prethodnim tipom.

33 Petrinec 2009, str. 225.

34 Tomičić 2000, str. 36.

35 Petrinec 2009, str. 209.

36 Petrinec 2009, str. 210-211.

37 Petrinec 2009, str. 211.

38 Petrinec 2009, str. 211.

- **s krupnom ovoidnom jagodom** karike promjera do 8 cm; jagoda je ukrašena granulacijom i filigranom ili pseudogranulacijom i pseudofiligranom (ako su jagode lijevane) (T. I: 11) – 7 primjeraka u 3 groba: u grobu mlađe ženske osobe (g 117) nađene su dvije jagode (bez karika); zbog toga Miletić navodi kako se vjerojatno radi o sekundarnoj upotrebi i kako su priložene kao dar uz pokojnicu (analogije: dva primjerka iz Plavnog i jedan iz Bribira); u grobu 145 tri sljepoočničarke imaju tragove pozlate, a jedna je posrebrena³⁹ (analogije: Oton, Kninsko polje, nepoznati položaji u Dalmaciji); najljepša i najveća sljepoočničarka potječe iz groba 149; ⁴⁰ Petrinc ih datira u isto vrijeme kad i njihove manje luksuzne varijante;⁴¹

- **sa sitnijom ovoidnom jagodom**, ali ukrašenom istom tehnikom kao i krupnije jagode (prijelazni oblik između dva prethodno spomenuta tipa) (T. I: 12) – 7 primjeraka, od kojih se 6 pojavljuje u 2 groba, a jedna je nađena izvan groba;

- **naušnice malih dimenzija s malom bikoničnom jagodom zadebljelih krajeva** kojom završava jedan kraj karičice (T. I:14) – tri primjerka u jednom grobu (g 64)

Jednojagodne se naušnice pojavljuju u jugoistočnom dijelu groblja, s nešto većom koncentracijom na krajnjem jugoistočnom dijelu. Drugu podjelu donio je Giesler i upravo pomoću te podjele uspio je relativno kronologizirati naušnice 17 b na Gomjenici (jednojagodne naušnice: one s glatkom limenom jagodom, one s neukrašenom dvodijelnom jagodom (vidljiv spoj na sredini), primjerci ukrašeni granulacijom; stariji oblici – jednojagodne naušnice s limenom glatkom ovoidnom jagodom);⁴² Tomičić je revidirao i tu podjelu te ustanovio 6 jednojagodnih inačica: 4 inačice primjeraka s ovoidnom jagodom (jednostavne ovoidne jagode, ovoidne jagode naglašenog spoja, ovoidne jagode naglašenih krajeva, primjerci s velikim radijusom karike i granulacijom i filigranom ukrašenim krupnim jagodama) i dvije inačice primjeraka s bikoničnom jagodom (glatke bikonične jagode i ukrašene bikonične jagode).⁴³

KARIČICE S KOLJENCIMA (T. I: 15) pripadaju starohrvatskoj kulturi; 3 primjerka⁴⁴ u 2 groba.

- **karičica s koljencima i pokretnom bikoničnom jagodom** (T. I: 16) – jedan primjerak u g 62; javljaju se na jugoistočnom dijelu groblja.

Miletić sve starohrvatske naušnice datira najranije u drugu polovicu 10. st., prema pripadajućim nalazima u grobovima.⁴⁵

GROZDOLIKE NAUŠNICE BJELOBRDSKE KULTURE – Miletić u ovu skupinu ubraja i “prave” grozdolike bjelobrdske naušnice i jagodne bjelobrdske naušnice; pojavljuje se 107 primjeraka u 23 groba (datacija: starija i srednja faza bjelobrdske kulture, 10.-11. st.):

- **11 primjeraka koji izgledaju kao izravna kopija bizantskih granuliranih uzoraka** (T. I:17) – od tih 11, dva su primjerka (g 21, g 186) zapravo lijevana bjelobrdska forma možda nastala pod utjecajem “sljepoočničarki s jagodama i ukrasom u obliku lunule”,⁴⁶ sljepoočničarki nađenih na Glavičinama u Mravincima, u Gatima kraj Omiša, Podgrađu kod Benkovca, na Prviću kraj Šibenika, Crkvini u Biskupiji te Sisku.⁴⁷ Potpune analogije ovim, gomjeničkim sljepoočničarkama naći ćemo u lijevanim primjercima na “pojedinih grobljima zapadnog dijela savsko-dravskog međurječja (Ptujski grad, Hajdina, Bizeljsko)”,⁴⁸

39 Pretpostavljam da tekst u originalnoj objavi ponešto zbunjuje: 4 sljepoočničarke imaju tragove pozlate, a samo je jedna nešto finija, posrebrena (Miletić 1966/7, str. 123).

40 Miletić 1966/7, str. 123.

41 Petrinc 2009, str. 211.

42 Giesler 1981, str. 102.

43 Nažalost, osim što je skupine kartirao i odredio dijelove groblja na kojima se pojavljuju, autor nije pružio nikakav konkretan zaključak koji bi opravdao ovu novu

podjelu (Tomičić 2007, str. 156-157).

44 Ilidža kod Sarajeva i Mogořjelo - analogije u BiH (Miletić 1966/7, str. 125).

45 Miletić 1966/67, str. 125.

46 Petrinc 2009, str. 220.

47 Petrinc 2009, str. 220-222.

48 Petrinc 2009, str. 222.

Sl. 5 Sljepoočnicarke s jagodama i ukrasom u obliku lunule: Mravinci-Glavičine, Gata-položaj uz crkvu sv. Ciprijana, Sisak, Gomjenica (Prema: Petrinec 2009; Vinski 1970; Miletić 1967 – crteži: N. Šimundić-Bendić)

- **52 primjerka koji kopiraju luksuznu naušnicu takozvanog tokajskog tipa** (T. I: 18);⁴⁹ osam komada iz pet grobova sa po jednim koljencem sa svake strane grozdolikog ukrasa (Giesler, tip 14) te čak 44 komada sa po dva koljenca sa svake strane grozdolikog ukrasa u 17 grobova (zapravo predstavnici tipa 17 b po Giesleru, koji je upravo Gomjenica pomogla definirati i odrediti mu relativnu kronologiju (uz prototip 17a, kvalitetni primjerci u tehnici filigrana i granulacije, znan i kao volinjski tip); analogije su navedene prije u tekstu, u analizi naušnica iz Junuzovaca;⁵⁰

- **Giesler tip 15 b** – jedan primjerak s privjeskom u obliku češera i lunulasto oblikovanim donjim dijelom (gotovo istovjetan cjeloviti primjerak u Junuzovcima)⁵¹ (T. I: 19);

- **Giesler tip 15c** – lunulasto-grozdolike naušnice (T. I: 20) – 25 primjeraka u 6 grobova; analogije im nalazimo u Mahovljanima, na grobljima zapadnoga savsko-dravskog međuriječja (Kranj – Križišće Iskra, Ptujski grad, Kloštar Podravski, Sisak...), ali i dalje na istok (Zvonimirovo kod Suhopolja, npr.); unutar starohrvatskoga matičnog prostora na Ležajića glavici u Đevrskama, u Ivoševcima, u kosturnici uz crkvu sv.

Petra Starog u Zadru; Tomičić ih je, upravo uz pomoć nalaza u Mahovljanima, datirao u zadnju trećinu 10. st. i prvu trećinu 11. st.;⁵²

Sl. 6 Giesler tip 15c: Gomjenica, Đevrske-Ležajića Glavica (2 primjerka), Ivoševci, Zadar-Sv. Petar Stari (Prema: Miletić 1967; Petrinec 2009 – crteži: N. Šimundić-Bendić)

Giesler tip 16⁵³

trojagodne naušnice – 6 primjeraka u 3 groba (T. I: 21)

četverojagodne naušnice – 12 istovjetnih primjeraka u 5 grobova (T. I: 22): najbliže analogije nalaze se na lokalitetima Biovičino Selo (brončani par) i Ležajića glavica u Đevrskama (pojedinačni primjerak) te na grobljima obrađivanim u ovom radu (Mahovljani, iz uništenih grobova, g 30, g 81; Bagruša g 125; Junuzovci), na nekim bjelobrdskim grobljima današnje sjeveroistočne Slovenije i sjeverozapadne Hrvatske;⁵⁴ na ovom se području datiraju u drugu polovicu 10. st.⁵⁵

Sl. 7 Analogne četverojagodne bjelobrdske naušnice: Gomjenica, Bagruša, Mahovljani, Junuzovci, Đevrske-Ležajića Glavica (Prema: Miletić 1967; Žeravica 1985-1986; Miletić 1980; Korošec 1942; Petrinec 2009 – crteži: N. Šimundić-Bendić)

OGRVICE, PRIVJESCI I APLIKE

OGRLICA OD TORDIRANE ŽICE – jedan primjerak od četiri masivne žice s upletenom filigranskom niti⁵⁶ (T. I: 23).

OGRVICE OD DVODIJELNIH PRIVJESAKA – pojavljuju se u osam grobova, a u još dva groba primijećeni su gornji dijelovi dvodijelnih privjesaka: tako je sveukupan broj dvodijelnih privjesaka na ovom groblju 73 (T. I: 24). Ovi su privjesci različito kombinirani u ogrlicama sastavljenim od njih, a samo se u tri slučaja

49 Već Miletić navodi kako je nekoliko finijih primjeraka tipa 17b toliko analogno sa slučajnim nalazima iz Siska da nema sumnje o istom radioničkom porijeklu (Miletić 1966/67, str. 127).

50 Petrinec 2009, str. 235.

51 Analogije su navedene prije u tekstu, kod primjerka iz Junuzovaca.

52 Petrinec 2009, str. 233.

53 Giesler 1981, str. 94-103.

54 Trebnje, Središće ob Dravi, Šenkovec, Kloštar Podravski (Petrinec 2009, str. 229).

55 Petrinec 2009, str. 229, 231.

56 Ogrlica iz Junuzovaca navodi se kao analogija, ali nema filigranske niti (Miletić 1966/7, str. 130).

pojavljuju iste vrste ukrasa na jednoj ogrlici. Ovakve su ogrlice raspoređene ravnomjerno na lokalitetu, s nešto većom koncentracijom u sjeverozapadnom dijelu. Prema Deminoj tipologiji, dvodijelne privjeske s Baltinih bara razvrstali bismo ovako: 40 primjeraka pripada tipu 6 (g 44 – 11 komada, g 69 – 4 komada, g 100 – 6 komada, g 125 – 7 komada, g 129 – 6 komada, g 192 – 6 komada); 19 primjeraka pripada tipu 10 (g 69 – 6 komada, g 100 – 1 komad, g 125 – 6 komada, g 161 – 6 komada); jedan primjerak iz g 192 pripada tipu 12, jedan primjerak iz g 100 pripada tipu 13, jedan primjerak iz g 129 pripada tipu 15, a 6 primjeraka iz g 156 pripada tipu 17.⁵⁷

OGRLICA OD PRAPORACA / KRUŠKOLIKIH PRIVJESKA – samo jedan primjerak u g 45, praporci su kombinirani sa dva dvodijelna privjeska (T. I: 25).

- 28 primjeraka *praporaca* u 11 grobova – većinom krupni primjerci (samo 2 su nešto manjih dimenzija); uglavnom su nalaženi u paru kraj glave ili pod vratom, ili pojedinačno kod uha, kod ruke ili pod vratom; iznimka je praporac iz g 109, koji je nađen u koštanoj futroli na pojasu; analogno tome, u g 99 na lokalitetu Knin – Sv. Spas praporac je također, s još nekim sitnim predmetima, otkriven unutar koštane futrole.⁵⁸ Zanimljivo je da se i g 109 i g 141 smatraju kulturno starohrvatskima, a praporci se obično smatraju vezanima uz bjelobrdsku kulturu; no njihovo pojavljivanje u poganskom sloju starohrvatskih grobova (kao i unutar ovih grobova) znak je, upozorava Petrinc, da ih se ne treba smatrati automatskom potvrdom pripadnosti bjelobrdskej kulturi;⁵⁹ nagađa se da su služili ili kao dugmad ili jednostavno kao ukras.

OGRLICE OD SITNIH PERLICA (T. I: 26) – perlice se pojavljuju u pet grobova, ali u relativno malom broju (u jednom grobu najviše ih se pojavljuje 12 – g 40). Ističu se tri primjerka:

- *tročlana crna perla* iz groba 46,⁶⁰
- *plava poliedrična perla* u sekundarnoj upotrebi (g 43),
- *jedna kauri-školjka (pužić)* (uz perlice u g 40).

BRONČANE OVOIDNE JAGODE S PETLJOM ZA PRIČVRŠĆIVANJE I CJEVASTIM PRODUŽETKOM na donjem

dijelu, ukrašene pseudogranulacijom (T. I: 13) – tri krupna istovjetna primjerka u dva groba (g 117 i g 141), a u jednom od njih nađene su kod lakata; Miletić nagađa kako su imale funkciju privjeska ili dugmeta; Petrinc potvrđuje funkciju dugmeta te navodi analogije s lokaliteta Stranče – Gorice, Groblje na Bribiru, Pridraga – Goričina, Kašić – Grede, Knin – Sv. Spas, Solin, Bribir – Vratnice i dr., naglašavajući kako se nalaze unutar grobova sa starohrvatskim nakitnim nalazima te ih okvirno datira u 10. st.⁶¹

LUNULASTI (POLUMJESEČASTI) PRIVJESCI (T. I: 27) – pet fragmentiranih primjeraka; 4 primjerka iz g 23; lijevani su u leguri bronce i srebra, istovjetnoga linearnog ornamenta kombiniranog s granulama, uz kanelure na dijelu za vješanje, a sitni ostaci petog primjerka iz g 100 ne dopuštaju nikakve zaključke osim da je privjesak imao linearni ornament.

BRONČANE PLOČICE – APLIKE (T. I: 28) – u g 149 pojavljuju se četiri okrugle brončane pločice ukrašene iskucanim kružnim izbočinama, a vjerojatno su bile prišivene na rub haljine (aplike), o čemu svjedoče sitne rupice duž njihovih rubova. Miletić navodi kako su starohrvatskog podrijetla, što potvrđuje ne samo jednojagodna sljepoočničarka (s ovoidnom jagodom) već i analogije na prostoru starohrvatske Dalmacije; Petrinc donosi brojne analogije (Stranče – Gorice, Novi Put – Bribir, Vratnice – Bribir, Vrbica u Piramatovcima, Glavičine u Mravincima, Begovača – Biljane Donje, Kašić – Mastirine....), napominje kako se nalaze u grobu starohrvatske kulturne pripadnosti, a datira ih u drugu polovinu 10. st. i početak 11. st.⁶²

PRSTENJE

Prstenje je, poslije naušnica, najbrojnija skupina nalaza na Baltinim barama, što je karakteristično za sve bjelobrdske lokalitete; nađeno je 150 primjeraka u 79 grobova, od toga 134 brončana i 8 srebrnih, dok su ostali od legura bronce i srebra ili bronce i olova; uvijek su nađeni na ruci (ne nose se na ogrlici), a najveći broj u jednom grobu je 6 primjeraka.

PRSTENJE NAJEDNOSTAVNIJEG OBLIKA – polukružnog presjeka obruča (38 primjeraka) ili trokutastog presjeka (75 primjeraka); zanimljivo je da se prstenje trokutastog presjeka ne pojavljuje na jugoistočnom dijelu groblja, no unutar njih ipak se ističu neke varijante:

57 Demo 1986, str. 283, 286, 288, 290, 291.

58 Petrinc 2009, str. 258.

59 Petrinc 2009, str. 258.

60 Groba 46 nema u tablici Gomjenice.

61 Petrinc 2009, str. 258.

62 Petrinc 2009, str. 252.

prstenje čiji je obruč ukrašen filigranskom žicom – tri najzanimljivija primjerka među prstenjem na lokalitetu:

prsten iz g 64 (T. I: 29) – srebrni, vjerojatno uvezen iz dalmatinskih radionica;

prsten iz g 159 – gruba brončana kopija prethodno spomenutog tipa; kanelure duž obruča imitiraju filigransku nit, kruna nedostaje;

prsten iz g 154 (T. I:30) – brončani, s tragovima pozlate; tri niti između, od kojih su dvije žice koje imitiraju filigran, čine obruč; na sastavu krajeva istaknuta je sferična kruna (ukrašena sa 4 kružnice od filigranske niti, koja krasi i rub krune), na čijem je vrhu granula; on je zapravo lijevana imitacija tipa prstena kakav je otkriven u g 29 na lokalitetu Biskupija – Crkvina, a lijevane se imitacije obično vežu uz bjelobrdsku kulturu, rani horizont; datira se uglavnom u drugu polovinu 10. st.⁶³

Zanimljivo je da Gomjenica ima relativno zamjetljiv broj prstena, kojima najbliže analogije nalazimo na području Hrvatske (Knin – Spas, Kijevo kod Vrljke, g 188 u Gomjenici; Knin – Spas, Vrbica u Piramatovcima, g 73 u Gomjenici; Stranče – Gorice, g 231 u Gomjenici; Kosa u Vrpolju, Glavičine u Mravincima, uz Sv. Križ u Ninu, Biskupija – Crkvina, g 30 u Gomjenici).⁶⁴

KOPČA

BRONČANA KOPČA BEZ TRNA (T. I:31) – podsjeća na starije oblike ranoga srednjeg vijeka, možda u sekundarnoj upotrebi.

PRŠLJENI

PRŠLJENI – dva primjerka: jedan je lijevani brončani i vjerojatno korišten kao privjesak (T. I: 32); drugi je keramički, standardnoga prstenastog oblika i vjerojatno je u grob stavljen kao prilog (nađen kod lakta, g 91)

KOŠTANI PREDMETI

KOŠTANA FUTROLA – TOBOLAC (T. I: 33) – g 109, oblikom, dimenzijama i posebno bogatim ukrasom odudara od standardnih koštanih nalaza na bjelobrdskim lokalitetima; najbliža analogija je futrola iz Goričina (Pridraga), datirana u 9.-10. st. U njoj su nađeni pršljen i mala koštana igla standardne forme; Petrincec navodi analogije s lokaliteta Stranče – Gorice (g 58 i g 91), Knin – Sv. Spas (g 79 i g 99), Smrdelji, Solin; visjeli

su o pojasu, imaju rupice na vrhu i dnu kroz koje se provlačila vrpca ili što slično, čime bi se pričvrstili za pojas; osim u jednom slučaju (Knin – Sv. Spas, g 79) nađeni su u muškim grobovima i prema nalazima iz Gomjenice i groba 99 iz Sv. Spasa u Kninu smatra se kako su služili kao kutijice za sitne predmete; zanimljivo je da je po ukrasu najbliža analogija upravo nalaz iz g 79, Knin – Sv. Spas. Datiraju se u najraniji kršćanski horizont grobalja, dakle u drugu polovicu 9. st. (najkasnije u početak 10. st.).⁶⁵

KOŠTANA IGLENICA – vrlo fragmentirana, g 100.

NOŽEVI

nož – 1 primjerak, g 62: masivni nož širokog sječiva (T. I: 34).

OSTRUGE

OSTRUGE (T. I: 35) – jedan par (g 53, dvojni grob, uz muški skelet); obli luk, krakovi završavaju kopčama (*Ösensporen*), jednostavni ravni trn završava piramidalno; potpuno jednaki primjerci nađeni su u Mogorjelu, Ptujskom gradu i Podgrađu kod Mostara; ovaj je tip pripisan ili karolinškom krugu ili domaćim radionicama pod njegovim utjecajem, a u velikomoravskom prostoru datira se od 8. do 9. st. Miletić ih ovdje datira nešto kasnije i određuje kao import.

KERAMIKA

MALA POSUDA (URNA) – debele stijenke, loša faktura i loše pečenje tipične su za grubu slavensku keramiku. DVA SITNA UKRAŠENA FRAGMENTA KERAMIKE IZ g 89 – Miletić ih smješta u mlađu gradišnu keramiku (950.-1150.).

TEKSTIL

OSTACI TKANINE iz grobova 43, 125 i 192; “od lane pređe, jednake niti ravnomjerno prepletene jedna kroz drugu”.⁶⁶

NOVAC

RIMSKI NOVAC – sedam primjeraka u sekundarnoj uporabi.

Groblje na Baltinim barama pruža se duž lijeve obale Sane, na tradicijski arheološki bogatom i kontinuirano naseljenom području (prapovijesni, antički i srednjovjekovni lokaliteti); zanimljivo je da se Go-

63 Petrincec 2009, str. 243-244.

64 Petrincec 2009, str. 246-247.

65 Petrincec 2009, str. 261-262.

66 Miletić 1966/7, str. 138.

mjenica nalazi na trasi veoma značajne rimske ceste koja je, prolazeći od Sanskog Mosta do Prijedora, povezivala Burnum i Sisciju.⁶⁷

Lokalitet je smješten na groblju iz latenskog razdoblja. Pripadnost skupini ranosrednjovjekovnih grobalja na redove, grobovi bez ikakvih tragova grobne konstrukcije, prisutnost dvojnih grobova te pokojnici položeni na leđa u ispruženom položaju (ruke su najčešće ispružene uz tijelo) smještaju Baltine bare u red slavenskih grobalja tog razdoblja na ovim prostorima. Gomjenica se ističe orijentacijom SZ-JI, kao i odnosom utvrđenih spolova pokojnika, gdje prevladavaju žene (obično su muškarci ili znatno brojniji ili prisutni u podjednakom broju kao i žene), a čak 126 grobova s arheološkim nalazima (od ukupno njih 243) čini ovo groblje jednim od najbogatijih slavenskih grobalja zapadnog područja jugoistočne Europe.

Na lokalitetu su zabilježeni i nalazi keramike: "mala urna s kostima na mjestu spaljivanja"⁶⁸ i hrpica spaljenih sitnih kostiju uz skelet pokojnika, koje, prema voditeljici istraživanja, predstavljaju ostatke starih, poganskih običaja.

Očekivano, glavninu nalaza čini nakit (od toga su najbrojnije naušnice i prstenje); u grobovima je nađen velik broj primjeraka nakita, kao i kombinacije različitih tipova nakita. Oružje i oruđe gotovo da se i ne javljaju (od oružja, tj. konjaničke opreme izdvajaju se ostruge).

Naušnice, sa 507 nađenih primjeraka (dvije trećine nalaza), čine Gomjenicu lokalitetom s najvećim brojem nakita te vrste među dotad otkrivenim slavenskim grobljima tog razdoblja (Lijeva bara u Vukovaru, s najvećim brojem grobova, ima 110 primjeraka naušnica).⁶⁹

Pri prvom se objavi smatralo da se na tom lokalitetu dodiruju tri kulturne skupine:⁷⁰

1. **BJELOBRDSKA KULTURA** – Pripada joj najveći broj nalaza: većina jednostavnih karika, gotovo sve S-karičice, grozdolike naušnice, trojagodne i četveroagodne naušnice s masivnim lijevanim jagodama, tordirana ogrlica, polumjeseci / lunule, dvodijelni privjesci, praporci, većina tipova prstenja. Premda su kombinacije različitih nakitnih nalaza česte, nalazi bjelobrdske

kulture pojavljuju se u većoj koncentraciji u sjeverozapadnom i sjeveroistočnom dijelu groblja (izuzmemo li S-karičice i jednostavno prstenje, koji su ravnomjerno raspoređeni po lokalitetu). Jedino se grozdolike naušnice druge varijante (grozdolike bjelobrdske naušnice sa po dva, tip 14 po Giesleru, i četiri, tip 17 po Giesleru, koljenca) nalaze većinom u jugozapadnom dijelu. Prema Zdeneku Váni datiraju se u stariju fazu ove kulture, tj. u razdoblje od kraja 10. do prve polovice 11. st. Bjelobrdski nalazi poklapaju se sa standardnim repertoarom ostalih bjelobrdskih lokaliteta u Bosni i Hercegovini, gdje su i danas označeni kao najbogatiji kulturni fond ove kulture, a lokalitet je prvi sustavno istraživani bjelobrdski lokalitet u toj državi.

2. **KETLAŠKA KULTURA** – Pripadaju joj karike ukrašene perlom ili jagodom, karike s kvačicom i petljom ukrašene jagodom, karike sa spiralnom petljom i jagodom, S-karičice s perlom ili jagodom, naušnice s dvije petlje i jagodom, trojagodne naušnice s bikoničnim jagodama, možda grozdolika naušnica s grozdom oblika roščića, prsten sa cizeliranim krugovima, možda prsten s kompleksno graviranom romboidnom pločicom.⁷¹ Analogije (groblja Bled II, Kranj) i koncepcija ukrasa, apliciranjem perle ili jagode na karike, naveli su N. Miletić na zaključak kako se izvorno radi o ističnoalpskom utjecaju. Nakitni predstavnici ove kulture pojavljuju se u nejednakom rasporedu po cijelom lokalitetu, osim u sjeveroistočnom dijelu. Autorica ističe kako se u doba objave ovog lokaliteta ketlaški nakitni oblici u Bosni i Hercegovini pojavljuju prvi put upravo na ovom lokalitetu, a na osnovi datacije grobalja ketlaškoga kulturnog kruga datira ih se u 9.-10. st., s vjerojatnim nastavljanjem i u početak 11. st.

3. **STAROHRVATSKA KULTURA** – Pripadaju joj naušnice s manje ili više ukrašenim ovoidnim jagodama, naušnice s koljencima, privjesci – dugmeta ukrašeni u imitaciji filigrana i granulacije, ukrasne pločice i dva prstena rađena u filigranu i granulaciji.⁷² Nalazi ove kulturne skupine ističu se raznolikošću, a susrećemo ih na jugoistočnoj polovici groblja; datiraju se u 9.-11. st. Brojčano je to nalazima najslabije zastupljena skupina, no radi se o najsjevernijoj pojavi starohrvatske kulturne skupine na bosanskim slavenskim grobljima tog doba.

Miješanje kulturnih skupina na slavenskim grobljima ove regije, pa i šire na zapadnopanonskom

67 To jest Salonu i Sisciju? (Bojanovski 1988, str. 283).

68 Miletić 1966/67, str. 140.

69 Miletić 1966/67, str. 138-142.

70 U popisu kulturnih skupina koji slijedi, osim ako se ne pojavljuje bilješka koja citira drugog autora, citira se Miletić 1966/67, str. 142-143.

71 Miletić 1966/67, str. 142.

72 Miletić 1966/67, str. 143.

i istočnojadranskom prostoru, nije neuobičajeno (npr. Ptujski grad – bjelobrdski i ketlaški nalazi, dalmatinska Hrvatska – starohrvatski i sporadični bjelobrdski nalazi), no na Gomjenici se prvi put miješaju starohrvatska, bjelobrdska i ketlaška kultura, tj. njihovi predstavnici; dapače, usred mješovitih grobova pojavljuju se i oni koji inventarom potvrđuju isključivu pripadnost jednoj kulturnoj skupini.

Postavlja se, naravno, i pitanje radionica iz kojih potječu nalazi s lokaliteta, osobito nakit. N. Miletić smatra kako je većina jednostavnijih nakitnih oblika bjelobrdske kulture porijeklom iz lokalnih radionica, dok finije i rjeđe primjerke koji se izdvajaju oblikom, materijalom i vještinom izrade, smatra importom sa sjevera, koji je preko Balatona i Siska ili duž Dunava i preko Sirmija mogao doprijeti do sjeverne Bosne. Kvalitetnije lijevani proizvodi općih oblika mogli su poteći iz radionica s kasnoantičkom tradicijom iz Sirmija i Siska.

Nakit ketlaške pripadnosti Miletić smatra uvozom iz Karantanije, koji onamo dopijeva starim antičkim putem prema Saloni (Celje – Sisak, dolina Une / krak duž Sane), premda se ograđuje od lociranja radionica naušnica s tri bikonične jagode i petljama.

Nalazi starohrvatske kulture vjerojatno su importirani iz dalmatinskog zaleđa, pogotovo iz okolice Knina, polazišta ceste što je dolinom Sane vodila prema Sisku.

N. Miletić smatra kako je pojava konjaničkih ostruga odraz franačkog utjecaja i kako su one morale doći iz Siska. Autorica groblje opredjeljuje u kraj 10. i početak 11. st., u stariju fazu bjelobrdske kulture.

Groblje svjedoči o postojanju socijalnih razlika unutar pripadajućeg naselja. Ističe se 20 grobova sa srebrnim nalazima, cijela jedna izdvojena skupina grobova koji su očito pripadali uglednoj obitelji (grobovi 59-64), kao i grobovi bez ikakvih nalaza te oni sa serijskim nalazima od jeftinog materijala.

Na groblju nema izričitih tragova kršćanske pripadnosti pokojnika, a teško je vizualno odrediti napredovanje groblja s vremenom, premda bi se po pravilnosti redova i najstarijim nalazima starohrvatske pripadnosti moglo nagađati kako je jugoistočni dio groblja onaj izvorišni. Povijesno, Baltine bare smještaju se, prema autorici, u drugu polovicu 10. i početak 11. st., kao dio Panonske Hrvatske pod upravom hrvatskih narodnih vladara i pod vrhovnom vlašću Bizanta.⁷³

Tomičić će godine 2007. odrediti čak četiri faze

pokapanja na Gomjenici, pri čemu će prvu i drugu fazu smjestiti u rani i kasni dio prvoga stupnja bjelobrdske kulture prema Giesleru, a treću i četvrtu fazu Gomjenice u ranu i kasnu fazu drugog stupnja bjelobrdske kulture prema Giesleru.⁷⁴

3. Mahovljani, Kužno groblje (T. VI)

Na prostranoj šljunkovitoj ravni, istočno od ceste koja iz Banje Luke vodi prema Bosanskoj Gradišci nalazi se položaj Luka – Kužno groblje. Ondje je vađenje šljunka 1967. rezultiralo otkrićem (i uništenjem) nekoliko grobova, ali je brončani nakit iz njih sačuvan. Godine 1968. Vera Nikolić Mutavdžić iz Muzeja Bosanske krajine u Banjoj Luci (danas Muzej Republike Srpske) obavila je zaštitno iskopavanje na tom položaju. Istraženo je osam grobova. Brončani nakit pronađen u tim istraživanjima čuva se, kao i onaj iz 1967., u banjalučkom muzeju. Nada Miletić je godine 1969. započela sa sustavnim istraživanjem, koje je trajalo do 1971. godine. Istraženo je 1350 metara četvornih, uključivši i dio istražen u zaštitnom istraživanju, te je otkriveno još 87 grobova. Ustanovljeno je, također, kako je srednjovjekovno groblje situirano na jednom dijelu prostranoga prapovijesnoga groblja, otkriveni su i sitni ostaci rimske gradnje te dva primjerka rimskog novca (Neron i Valentinijan II.).⁷⁵

Srednjovjekovno groblje na redove istraženo je u cijelosti i obuhvaćalo je 95 grobova (s većom koncentracijom u jugoistočnom dijelu lokaliteta), primarne orijentacije SZ-JI (70 grobova), dok je 10 grobova orijentirano Z-I, a grob 1a orijentiran je S-J. Utvrđeno je da je od ukupnog broja grobova njih 35 ženskih i 28 dječjih. Radi se o primarnim zapažanjima, budući da u vrijeme objave rada antropološka istraživanja nisu bila završena. Grobovi nisu imali tragova grobne konstrukcije: radi se o jednostavnim zemljanim rakama, lako prepoznatljivima u pjeskovitom tlu. Nema ni dvojnih grobova, ni višeslojnog ukapanja, ni oštećenja izazvanih naknadnim, kasnijim ukopima.⁷⁶ Pokojnici su pokapani u ispruženom položaju na leđima (ruke su kod većine ispružene uz tijelo ili položene u krilo), a dubina grobova iznosila je od 0,2 do 1,07 m. Nisu zamijećeni tragovi grobnog rituala; u grobovima nisu nađene keramičke posude, ni fragmenti razbijene keramike, ni oboli. Od ukupnog broja grobova nalaze sadrži njih 43 (50 %), od kojih je 30 ženskih i 13 dječjih grobova.⁷⁷

74 Tomičić 2007, str. 166.

75 Miletić 1980, str. 137.

76 Miletić 1980, str. 148-149.

77 Miletić 1980, str. 149-150.

73 Miletić 1966/67, str. 139-145.

Od nalaza pojavljuju se:⁷⁸

NAUŠNICE (ukupno 159)

26 OBIČNIH KARIČICA (T. II: 1);

50 S-KARIČICA (T. II: 2, 3) – sve su brončane,⁷⁹ u 15 grobova; u 10 grobova bile su jedini ukras (koncentracija takvih grobova u JI-dijelu groblja); dominiraju manji primjerci, ali se pojavljuju i krupniji;

S-KARIČICE S BIKONIČNOM JAGODOM (T. II: 4) – četiri primjerka u dva groba;⁸⁰

KARIČICE SA ZAVOJEM NA JEDNOM KRAJU (T. II: 5) – tri primjerka u dva groba;

SLJEPOOČNIČARKE SA BIKONIČNOM JAGODOM UČVRŠĆENOM PETLJOM SA SVAKE STRANE (tip III prema Tomičiću) (T. II: 6) – 37 primjeraka u 9 grobova (dotad u BiH registrirane samo u Gomjenici, a nema ih ni u jednom dječjem grobu); analogije su već navedene u tekstu, kod analognih primjeraka iz Gomjenice;

SLJEPOOČNIČARKE S TRI BIKONIČNE JAGODE I PETLJAMA (tip IV po Tomičiću)⁸¹ (T. II: 7) – 4 primjerka u 2 groba; u svakom se pojavljuju kao par, uz lunulasto-grozdolike naušnice;

GIESLER TIP 15c – lunulasto-grozdolike naušnice⁸² (T. II: 8) – 23 primjerka u 10 grobova, nikada uz S-karičice. Unutar primjeraka razlikujemo dvije varijante, od kojih je druga, s punom lunulom, lijevana imitacija lunulastih naušnica ukrašenih filigranom i granulacijom (g 41, g 43, g 48, g 73), a analogan im je jedan od dva primjerka iz Đevrsaka; datiraju se jednako kao i brojnija varijanta (zadnja trećina 10. st. i prva trećina 11. st.);⁸³

GIESLER TIP 16⁸⁴ – jednostavne lijevane naušnice sa po 3 i 4 jagode (T. II: 9) – pet jednakih četverojagodnih primjeraka, iz uništenih grobova, i kao par u grobu 81,⁸⁵ “a u ostalim grobovima pojedinačno”;⁸⁶

GROZDOLIKE NAUŠNICE GIESLER TIP 17b – (T. II: 10) – 3 primjerka iz uništenih grobova, varijanta s jednostavnim pseudogranuliranim privjeskom i sa po dva bočna koljenca;⁸⁷

NAUŠNICE SA STUPIČASTIM PRIVJESKOM (T. II: 11) – par u grobu 43, izrađene tehnikom filigrana i prelamanja, zasigurno velikomoravski import;

GIESLER TIP 18, NAUŠNICA S KARIKOM OBAVIJENOM SPIRALNOM ŽICOM (T. II: 12) – samo jedan fragmentarni primjerak; datira se u 10. st. ili početak 11. st.⁸⁸

OGRVICE (ukupno 12)

Dijele se u 3 osnovne skupine, koje se katkad međusobno isprepleću:

“NISKE OD RAZNOBOJNIH JEDNOSTAVNIH ILI VIŠEČLANIH PERLICA, uz nekoliko pozlaćenih, čiji broj varira od 35 do 179”⁸⁹ (T. II: 13) – šest primjeraka u šest grobova, karakteristične za bjelobrdsku kulturu; u dva groba pojavljuju se i kauri-školjke

“NISKE ... OD BRONČANIH DVODIJELNIH PRIVJESAKA, plastično ukrašenih vegetabilnim ili zoomorfnim motivom”⁹⁰ (T. II: 14) – četiri primjerka u četiri groba od kojih su dva dječja; u dva groba kombinirane su s niskama perli, a broj privjesaka na ovom groblju u pojedinom grobu varira od 8 do 11. Sveukupni broj privjesaka u Mahovljanima je 39;⁹¹ prema tipologiji Ž. Deme podijelili bismo ih ovako: 18 primjeraka pripada tipu 6 (g 3 – 1 komad, g 68 – 7 komada, g 78 – 8 komada, uništeni grob – 2 komada); 4 primjerka iz g 68 pripadaju tipu 10, a 17 primjeraka pripadaju tipu

84 Giesler 1981, str. 94-103.

85 Njihove analogije navedene su prije u tekstu, u sklopu analize materijala iz Gomjenice.

86 Miletić 1980, str. 152. Navodim citat, jer iz analize u objavi uopće ne mogu shvatiti koliko ih točno ima, tj. ima li uopće trojagodnih naušnica.

87 Analogije su navedene prije u tekstu, pri prikazu materijala iz Junuzovaca.

88 Demo 1983, str. 292; Petrinc 2009, str. 238.

89 Miletić 1980, str. 154.

90 Miletić 1980, str. 154.

91 Za usporedbu, Gomjenica ima 73 privjeska (Miletić 1980, str. 154-5).

78 U popisu nalaza koji slijedi, osim ako se ne pojavljuje bilješka koja citira drugog autora, citira se Miletić 1980, str. 150-157.

79 Tako je i u Gomjenici, najbrojnije su S-karičice i sve su od bronce (Miletić 1980, str. 150).

80 Analogije su navedene ranije u tekstu, kod prikaza materijala iz Gomjenice.

81 Analogije su već navedene kod primjeraka iz Gomjenice.

82 Datacija i analogije iznesene su prije u tekstu, u prikazu materijala iz Gomjenice.

83 Petrinc 2009, str. 233.

12 (g 77 – 8 komada, uništeni grob – 9 komada).⁹²

Općenito se bjelobrdski dvodijelni privjesci datiraju od polovice 10. st. do kraja tridesetih godina 11. st.: groblja sjeverozapadne Bosne pokazuju kako ovaj tip nalaza do ranosrednjovjekovne Hrvatske dolazi preko ovog prostora i prostora zapadnog savsko-dravskog međuriječja; prema mišljenju Ž. Dema, moguće je da tipovi 6 i 16, zasigurno južnapanonski proizvod, nastaju i unutar sisačkoga radioničkog kruga.⁹³

OGRVICE OD PRAPORACA – dva primjerka pojavljuju se u dva groba, kombinirani s niskama perli. Pribrajamo im i nekoliko pojedinačnih primjeraka iz ostalih grobova na lokalitetu. Praporci su karakteristični za bjelobrdsku kulturu. Izdvajaju se tri primjerka iz g 78 (T. II: 15), gdje upotpunjavaju cjelinu niske perli i ogrlice od dvodijelnih privjesaka: zvonasti su, srebrni i perforirani, najsličniji privjescima iz nekadašnje Darufalve (Drassburg u današnjoj Austriji), koji, prema nalazima iz groba u kojem su pronađeni, potječu s prijelaza 10. i 11. st. Zbog deformacije Miletić smatra kako su ovdje u sekundarnoj upotrebi.

PRIVJESCI

PUCETA – PRIVJESCI (T. II: 16) – dva primjerka u dva groba; karakteristični su za bjelobrdsku kulturu.

LUNULA (POLUMJESEC) (T. II: 17) – fragmentirani primjerak, karakterističan tip nalaza u bjelobrdskoj kulturi.

PRSTENJE (ukupno 53)

JEDNOSTAVNI PRIMJERCI POLUKRUŽNOG, TROKUTASTOG ILI ROMBIČNOG PRESJEKA katkad s ukrašenim obručem, pojavljuju se u širokom spektru;

KUPOLASTO PRSTENJE – četiri primjerka, imitacija luksuznijih uzora (T. II: 18); pojavljuje se u grobovima ketlaške i bjelobrdske kulture.

NOVAC

PROBUŠENI RIMSKI NOVAC (T. II: 19) – dva primjerka u dva groba;⁹⁴ opća su pojava tog doba.

NOŽ

NOŽ (T. II:20) – jedan primjerak u ženskom grobu u funkciji oruđa, odnosno pribora.

STRJELICA

STRJELICA – nađena izvan groba, jednostavna, atipičnog oblika, datirana u 12. st.⁹⁵

Groblje je locirano na arheološki kompleksnom položaju; prostor je to prapovijesne i rimske tradicije i u blizini važnog rimskog pravca *Salona – Servitium*, pa se postavlja pitanje kontinuiteta. Je li zajednica ovo mjesto odabrala za groblje zbog tradicije položaja ili jednostavno zbog njegovih prirodnih pogodnosti?⁹⁶

Riječ je o groblju s bogatim nalazima: polovica grobova sadrži nalaze (43 od 95), a riječ je o relativno bogatim grobovima (broj nalaza po grobu je neobično visok). Treba napomenuti kako se i ovdje potvrđuje običaj polaganja bogatijih priloga u dječje grobove: 4 groba od 10 grobova s bogatijim nalazima pripadaju djeci. Prema nađenom materijalu moglo bi se prije svega ustanoviti povezanost s ketlaškom i bjelobrdskom kulturom u razdoblju od 9. do 12. st., uz male iznimke.⁹⁷ Zanimljivo je kako nedostaju keramičke posude, torkvesi, narukvice, grozdolike naušnice s većim brojem inačica u obliku i izvedbi ili pak suvremen numizmatički materijal, a izostala je ikakva bojna oprema koja bi u ranofeudalno vrijeme bilo očekivana (ostruge iz Gomjenice). Ujednačenost i skromnost u izboru pronađenog materijala, kao i skromnost materijala od kojeg je izrađena većina nalaza (bronca) te vještina izrade daju naslutiti kako je zajednica socijalno ujednačena, odnosno da u njoj nema većih podjela. Ova (manja) zajednica nema nalaza starohrvatske kulture koji bi lako mogli potvrditi njezinu prisutnost i na ovom lokalitetu, što je bilo očekivano s obzirom na blizinu Gomjenice i Klačnica. U Mahovljanima se očito radi o prilično izoliranoj, tj. zatvorenoj zajednici.⁹⁸

Nema jasnih tragova pokršćavanja, tj. kristijanizacije pokojnika, premda su očito izostali i poganski pogrebni običaji.⁹⁹

U blizini lokaliteta locirano je i srednjovjekovno naselje: na položaju Berek preliminarna su istraživanja potvrdila postojanje slavenskoga gradišta iz 9.-13. st., što bi značilo kako se ovo groblje vremenski preklapalo s početnom fazom naselja, pa bi bilo zanimljivo utvrditi pojedinosti o njihovu uzajamnom odnosu

92 Demo 1986, str. 284, 286, 288.

93 Petrincec 2009, str. 256.

94 Tu pojavu srećemo i u Gomjenici (Miletić 1980, str. 156).

95 Miletić 1980, str. 150-157.

96 Miletić 1980, str. 157-159.

97 Miletić 1980, str. 157-159.

98 Miletić 1980, str. 157-159.

99 Miletić 1980, str. 157-159.

(ako je postojao).¹⁰⁰

Tomičić određuje tri faze pokapanja na Mahovljanima:

1. *Mahovljani I*, koju smješta u ranu fazu Gieslerova prvog stupnja bjelobrdске kulture i u kojoj se pojavljuju sljepoočničarke s tri jagode i petljom (tip IV po Tomičiću) te jednojagodne sljepoočničarke s petljama (tip III po Tomičiću) (zapadni dio groblja, oko 965. – oko 995.).

2. *Mahovljani II*, koju smješta u kasnu fazu i završetak Gieslerova prvog stupnja bjelobrdске kulture i u kojoj se još uvijek pojavljuje tip III (995./1000.-1030.);

3. *Mahovljani III*, koju smješta u ranu fazu Gieslerova drugog stupnja bjelobrdске kulture (istočni, tj. jugoistočni dio groblja, nakon godine 1030.). Nagada kako bi se ta zajednica, to jest trajanje pripadajućeg joj naselja, mogla smjestiti u razdoblje između sredine 10. i sredine 11. st.¹⁰¹

4. Petoševci, Bagruša

Od lijeve obale Vrbasa do prvih uzvisina Kozare proteže se fluvijalna ravnica, gdje je na položaju Bagruša u selu Petoševcima kod Laktaša došlo do otkrića ranosrednjovjekovnih grobova. Prilikom iskopavanja šljunka i pripreme terena za otvaranje šljunčare u jesen godine 1976. tadašnja je vlasnica zemljišta R. Baraković uočila grob s parom naušnica priloženih kod svakog uha. Voditelj iskopavanja, koje je obavljeno u drugoj polovici listopada i u studenome 1976. (u sklopu djelovanja Muzeja u Banjoj Luci, gdje se i nalazi sav pronađeni materijal) bio je Zdenko Žeravica. Istraženo je oko 75 metara četvornih, sa 161 skeletnim grobom i 2 paljevinska u urnama. Grobovi su bili ukopani na međi šljunkovitoga i gornjeg humusno-šljunkovitoga i humusnog sloja. Najdublje ukopane rake sežu do dubine od 0,8 m. Žeravica je zaključio kako je groblje moglo imati oko 200 grobova. Na osnovi podataka iz teksta pretpostavljam da je istraženo cijelo (preostalo) groblje, a pretpostavku o 200 grobova autor temelji na izvješćima radnika šljunčare prema kojima je i na periferiji terena bilo grobova.¹⁰²

Radi se o groblju na redove; orijentacija skeleta većinom je Z-I, osim na sjevernom dijelu lokaliteta, gdje 3 reda imaju orijentaciju JZ-SI, što je zanimljivo ako se uzme u obzir kako se na toj zadnjoj četvrtini groblja

uglavnom nalaze grobovi muškaraca i djece. Razmak između grobova je 1-1,5 m, a nema oštećenja izazvanih kasnijim ukopima, pa čak i kad su grobovi veoma blizu. Nigdje nije ustanovljena grobna konstrukcija, dakle pokojnici su pokapani u jednostavne grobne rake; u jednom se grobu (g 116) naišlo na pougljenjene drvene tragove, ali Žeravica smatra kako se radi o ritualnom vatrištu unutar groba.¹⁰³ Autor smatra kako relativno “mali” redovi (ne protežu se čitavom dužinom lokaliteta) upućuju na različite obiteljske odnose unutar zajednice, pa je i vrlo detaljno analizirao sve redove groblja.¹⁰⁴ Zasiurno možemo reći kako neki grobovi (npr. g 141, g 147 i g 145) predstavljaju obitelj; orijentacija, položaj i vjerojatno istovremeni ukop upućuju na pokop roditelja i djeteta.

Usred vrlo lošeg stanja kosturnih ostataka pokojnika i neizvedenog antropološkog istraživanja, autor je sam odredio 46 muškaraca, 10 žena i 27 individua neodređenog spola; svi ostali grobovi su dječji. Pokojnici su uglavnom bili u ispruženom položaju na leđima, ruku položenih uz tijelo ili (djelomično) na zdjelicu.¹⁰⁵

Dva paljevinska groba (grob I i grob II) pronađeni su između skeletnih grobova, na dubini do 0,5 m; keramičke su posude bile fragmentirane, a u oba su groba unutar posuda nađeni ostaci pepela i kalcificiranih kostiju te nešto pepela izvan samih posuda. Unutar posude u grobu II nalazili su se fragmenti veće posude, a dno je namjerno probušeno (što upućuje na to da nije služila za popudbinu). Sve su posude nastale na spororotirajućem lončarskom kolu. Važno je napomenuti kako urne iz dva paljevinska groba nisu jedini nalazi keramike na groblju; ostaci keramičkih posuda nađeni su i u grobovima 73, 78 (fragmenti deblje keramike), 99 i 107 (s ostacima čak dviju posuda).¹⁰⁶

Prije donošenja popisa grobnih priloga treba napomenuti kako su neki grobovi (g 8, g 17, g 37, g 116) pokazali znakove ritualnih radnji; na pokojniku ili pokraj njega pronađeni su ostaci pepela i gareži. Autor smatra kako su to tragovi ritualnih vatrišta; fragmente keramike u grobovima 78, 107 i 73 smatra dokazom prilaganja popudbine (ili grobne gozbe), kao i posudu (i koščice unutar nje) iz groba 99. Uz to, ostaci pepela i gareži otkriveni su na nekoliko mjesta na groblju

103 Ili možda o uništenom starijem paljevinskom grobu, osobito s obzirom na nađena dva paljevinska groba.

104 Žeravica 1985-1986, str. 156-157.

105 Žeravica 1985-1986, str. 155-160.

106 Žeravica 1985-1986, str. 143-155.

100 Miletić 1980, str. 157-159.

101 Tomičić 2000, str. 35-36.

102 Žeravica 1985-1986, str. 129-130.

(izvan grobova).¹⁰⁷ Na osnovi analize komparativnog materijala autor keramiku s lokaliteta datira u razdoblje 9.-10. st.¹⁰⁸

Grobni nalazi pronađeni su u 56 grobova.¹⁰⁹

Na ovome se lokalitetu pojavljuju sljedeći nalazi:¹¹⁰

NAUŠNICE

JEDNOSTAVNE KARIČICE (T. IIIA: 1) – najčešće su načinjene od tanje brončane žice; 33 komada u 20 grobova; njima pribrajamo i par karičica s perlom od staklene paste (T. IIIA: 2) iz groba 73,¹¹¹ kao i fragment karičice od uvijene žice (T. IIIA: 3); treba naglasiti kako Petrinec analizom pokazuje da se karičice od uvijene žice, koje se ne pojavljuju u bjelobrdskoj kulturi, mogu smatrati standardom u repertoaru starohrvatskih grobalja 10. st.;¹¹²

KARIČICE SA SPIRALNIM ZAVOJEM NA JEDNOM KRAJU (T. IIIA: 4) – osam komada u šest grobova; pojavljuju se i u Mahovljanima i u Gomjenici, gdje ih se smatra prijelaznim oblikom prema S-karičicama; općenito se rjeđe pojavljuju na svim spomenutim lokalitetima;

KARIČICE SA SPIRALNOM PETLJOM I KUKICOM NA DRUGOME KRAJU (T. IIIA: 5) – dva komada iz jednog groba;

S-KARIČICE (T. IIIA: 6) – samo 18 komada u 11 grobova, a grob s najviše primjeraka imao ih je relativno malo u usporedbi s Gomjenicom i Mahovljanima: 4 primjerka (grob 132); uglavnom su rađene od tanje žice i pripadaju manjim primjercima; uz njih se navodi i jedan primjerak S-karičice s perlom od staklene paste (T. IIIA: 7);

JEDNOJAGODNE VEĆE NAUŠNICE / SLJEPOOČNIČARKE (T. IIIA: 8)¹¹³ – jedanaest komada u šest grobova.¹¹⁴

U njih autor ubraja i *primjerak sa dvije bikonične jagode* (T. IIIA: 9) iz uništenoga groba; analogan im je par brončanih sljepoočničarki s Crkvine u Biskupiji;¹¹⁵ općenito ih se datira u isto vrijeme kad i jednojagodne sljepoočničarke, premda, za razliku od jednojagodnih, one nisu česta pojava; prema nalazima sa Stranče – Gorice i iz Žminja, težište uporabe može se staviti u 10. st.;¹¹⁶ posebnu varijantu čini par gdje je karika s jagodom spojena s još jednom, većom karikom, mjestimično obavijenom tankom filigranskom žicom (T. IIIA: 10);¹¹⁷

Sl. 8 Dvojagodne sljepoočničarke: Bagruša, Biskupija-Crkvina (Prema: Žeravica 1985-1986; Petrinec 2009 – crteži: N. Šimundić-Bendić)

GROZDOLIKE NAUŠNICE

Giesler tip 14 / s grozdolikim ukrasom i dva koljenca¹¹⁸ (T. IIIA: 11) – 21 komad u 8 grobova; materijal je najčešće legura bronce i srebra, srebro i rjeđe bronca;¹¹⁹

107 Žeravica 1985-1986, str. 165.

108 Žeravica 1985-1986, str. 164.

109 Žeravica 1985-1986, str. 170.

110 U popisu nalaza koji slijedi, osim ako se ne pojavljuje bilješka koja citira drugog autora, citira se Žeravica 1985-1986, str. 165-188.

111 Analogije i datacija jednake su kao i kod karičica s natknutom perlom od staklene paste u Gomjenici (Petrinec 2009, str. 208).

112 Na starohrvatskom matičnom prostoru nalazimo ih na lokalitetima: Bribir – Novi put, Biskupija – Bukorovića podvornica, Biskupija – Crkvina, Danilo – Šematorij, Knin – Spas, Koljani Gornji – Crkvina, Nin – Sv. Križ... (Petrinec 2009, str. 227).

113 Tomičić navodi par sljepoočničarki svog tipa III, ali katalog i tabla originalne objave (Žeravica 1985-1986, str. 149; T. VI:5-8) baš kao i Tabla XX u Tomičićevu radu (Tomičić 2010, T. XX, str. 155), iako originalni katalog navodi par fragmentiranih jednojagodnih naušnica, ne otkrivaju postojanje petlji sa svake strane jagode, koje karakteriziraju taj tip („...2 fragmentirane naušnice od bronce sa po jednom bikoničnom jagodom od tankog brončanog lima”, Žeravica, 1986, str. 149); zato i dalje pretpostavljam kako u tom grobu, bar do otkrića nekih novih informacija, nema sljepoočničarki Tomičićeva tipa III.

114 Najbliže analogije nalazimo u Gomjenici (Žeravica 1985-1986, str. 172); Mahovljani imaju varijantu s petljom sa svake strane jagode (Tip III prema Tomičiću) (Žeravica 1985-1986, str. 173).

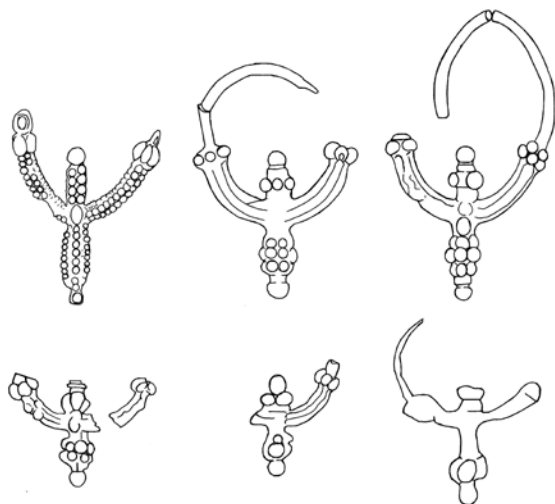
115 Petrinec 2009, str. 212.

116 Petrinec 2009, str. 213.

117 Tomičić ovaj par, zajedno s oštećenom sljepoočničarkom iz g 125 i (vjerojatnim) parom vrlo oštećenih sljepoočničarki (od kojih su se očuvala karike rastavljenih krajeva, i dio jagode samostalan u odnosu na kariku) iz g 137 određuje kao sljepoočničarke s vodoravnom jagodom (Tomičić 2010, str. 121-122); par iz g 132 ipak bih ostavila kao spomena vrijednu varijantu, makar zato da bismo naglasili različite mogućnosti nošenja i upletanja sljepoočničarki / ukosnica; zbog stanja materijala ne bih se usudila tako određeno svrstavati par iz g 137 u išta specifičnije od jednojagodnih sljepoočničarki.

118 Analogije su već navedene u analizi materijala iz Januzovaca, prije u tekstu.

119 Žeravica 1985-1986, str. 175; Ibid., T. I-T. VII; unutar te

Sl. 9 Giesler tip 14: Junuzovci, Bagruša, Šopot kod Benkovca, Šipovljani (Prema: Korošec 1942; Žeravica 1985-1986; Petrincec 2009 -crteži: N. Šimundić-Bendić)

146

Giesler tip 17b / grozdolike naušnice sa po dva koljenca sa svake strane grozdolikog ukrasa¹²⁰ (T. IIIA: 12) – 3 komada u jednom grobu (g 139);¹²¹

Giesler tip 16 / četveročastne naušnice¹²² (T. IIIA: 13) – karakteristično bjelobrdske, samo dva komada u jednom grobu (g 125), kaneliranog su obruča;¹²³

NAUŠNICA SA ŠTAPIČASTIM PRIVJESKOM OD SPIRALNO NAMOTANE ŽICE S UKRASOM U OBLIKU SPIRALNOG STOŠČA¹²⁴ (T. IIIA: 14) – samo jedan primjerak; nije kulturno određena u izvornoj objavi; analogije joj Pe-

skupine, u g 11, g 18 i g 19 Tomičić je odredio 4 primjerka tipa *Giesler 17a*, koje on, vrlo zbunjujuće, određuje kao “4 komada relativno luksuznijih inačica grozdolikih lijevanih naušnica Gieslerova tipa 17a” (Tomičić 2010, str. 118), “...lijevane primjerke naušnica moglo bi se, sukladno Gieslerovoj tipologiji, označiti kao tip 17a, jer vrlo vjerno i brižno oponašaju luksuzne primjerke rađene u tehnici granulacije i filigrana” (Tomičić 2010, str. 124), “...vrlo ranu i do sada neprepoznatu, tj. ‘nedostajuću kariku’” (Tomičić 2010, str. 125); i sam Tomičić u istom tekstu navodi Gieslerovu definiciju tipa 17a: “luksuzne inačice rađene u tehnici granulacije i filigrana (tip 17a)” (Tomičić 2010, str. 124); zato bih se ja ogradila od definicije tih primjeraka kao tipa 17a, odredila bih ih kao tip 17 i opisala kao dobre lijevane imitacije tog tipa. Uz to, budući da su ti primjerci bili pripisani tipu 14, onda treba broj primjeraka tipa 14 smanjiti na 21 (Tomičić navodi 25, iako je izdvojio fine imitacije tipa 17a (Tomičić 2010, str. 118).

120 Analogije su navedene prije u tekstu, u analizi materijala iz Junuzovaca.

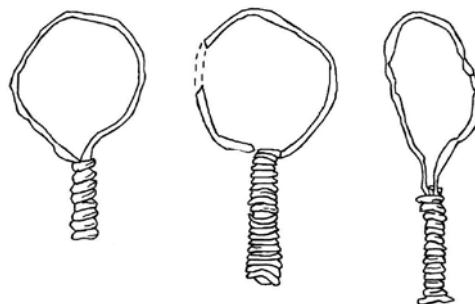
121 Tomičić iznosi i cijelu teoriju o istovremenosti i pojavi tipa 17a i 17b na ovom lokalitetu (Tomičić 2010, str. 124-126).

122 Giesler 1981, str. 94-103.

123 Njihove analogije navedene su prije u tekstu, u sklopu analize materijala iz Gomjenice.

124 Petrincec 2009, str. 206.

trinec nalazi na lokalitetima Stranče – Gorica (g 5), uz crkvu sv. Križa u Ninu (g 89, g 162) te Međine u Plavnom, gdje su sve nađene pojedinačno i pretpostavlja se da su bile u funkciji sljepoočničarki; daljnje analogije nalazimo na uništenom groblju kod zagrebačke katedrale i na Ptujskom gradu (g 193, g 270, g 296); Petrincec nalaze na prostoru starohrvatske kulture datira u sredinu 9. st.; na Zapadu se vežu uz pretketlaški i ketlaški horizont; njihovo kasnije pojavljivanje veže se uz bjelobrdsku kulturu (osobito na prostoru istočne Slavonije i Vojvodine), ali se pojavljuju i na prostoru Makedonije i Albanije (prijelaz 8./9. st. – 9.st.);¹²⁵

Sl. 10 Naušnica s ukrasom u obliku spiralnog stošca: Bagruša, Nin-Sv. Križ, Plavno-Međine (Prema: Žeravica 1985-1986; Petrincec 2009 – crteži: N. Šimundić-Bendić)

LUNULASTE / POLUMJESEČASTE NAUŠNICE (T. IIIA: 15) – dva komada u jednom grobu; u sredini unutarnjeg luka imaju još i polumjesečastu profilaciju; Žeravica navodi kako je još Niederle toj formi pripisao bizantsko porijeklo; primjerke iz Tokaja datirao je najkasnije do kraja 10. st.¹²⁶

OGRVICE, PRIVJESCI I APLIKE

18 PERLI OD STAKLENE PASTE u 4 groba (T. IIIA: 16, 17) – unutar tog broja pojavljuje se i par cjevastih, štapičastih perli;

PRAPORCI (T. IIIA: 18) – 13 komada u 3 groba, od kojih je u dva nađen samo po jedan primjerak, a u trećem grobu je bilo čak 11 komada, što upućuje na ogrlicu (slično je i u Gomjenici i Mahovljanima);

PRIVJESCI – PUCETA (T. IIIA: 19) – 13 komada u 8 grobova. U to autor ubraja i *veliki loptasti pozlaćeni privjesak* (T. IIIA: 20), jednodijelno izlivenog tijela, bogato ornamentiran, analogan onima velikomoravskog podrijetla; više o njemu donosi Tomičić;¹²⁷

LUNULASTI / POLUMJESEČASTI PRIVJESCI (T. IIIB:

125 Petrincec 2009, str. 206-207.

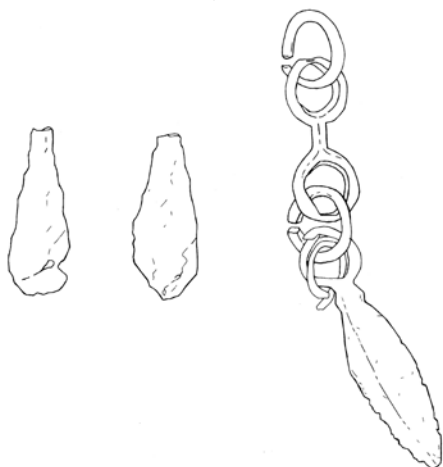
126 Žeravica 1985-1986, str. 176.

127 Tomičić 2010, str. 117-118.

21) – tri komada u jednom grobu, karakteristično bjelobrdski materijal;

OKRUGLI PRIVJESAK (T. IIIB: 34) – fragmentirana pločica od tankog brončanog lima, ukrašena koncentričnim krugovima ispunjenim iskucanim udubljenjima i ispupčenjima;

LISTOLIKE APLIKE (T. IIIB: 30) – dva komada u jednom grobu (g 8), jednodijelni, od tankog brončanog lima; potpunu analogiju nalazimo u g 13 u Ptuju (srebrni lanac sa tri listolika privjeska); zanimljivo je da je ženski grob 13 na Ptujskom gradu definiran kao grob sa staromađarskim nalazima, ali nisu spomenuti listoliki privjesci, koji nisu ni поближе opisani, ni objašnjeni u katalogu grobova;¹²⁸ Demo spominje grob 13 u svom radu o bjelobrdskim privjescima, u kontekstu staromađarskih jednodijelnih privjesaka: “nalaz iz groba 13 u Ptuju čine srebrni lanac s tri listolika ili srolika privjeska (sva tri više ili manje oštećena)”;¹²⁹ Demo dalje u tekstu donosi i dataciju groba 13 “u vrijeme oko sredine 10. st.”;¹³⁰

Sl. 11 Listoliki privjesci iz Bagruše; listoliki privjesak iz Ptujskog grada (Prema: Žeravica 1985-1986; Korošec 1999 – crteži: N. Šimundić-Bendić)

OKRUGLE APLIKE (T. IIIB: 31) – dva komada u jednom grobu (g 8), od kojih jedan podsjeća na gornji dio dvodijelnog bjelobrdskog privjeska, a oba su bliska staromađarskim aplikama; ukras im je otisnut na matrici;¹³¹

¹²⁸ Korošec 1999, str. 14, 136.

¹²⁹ Demo 1983, str. 275. Premda opis zbuñuje, prema podatku o oštećenosti privjesaka jasno je kako Demo misli na tri srolika oštećene privjeska, a ne na (zaista) listoliki privjesak analogan primjerku iz Petoševaca.

¹³⁰ Demo 1983, str. 276.

¹³¹ Tomičić 2010, str. 120.

SRCOLIKE APLIKE – dva komada u dva groba: obje su brončane, lijevane, primarno okovi staromađarskog pojasa, na ovom groblju u sekundarnoj upotrebi:

- iz g 19 (T. IIIB: 32); zasigurno je u sekundarnoj upotrebi (primarno je bila okov staromađarskog pojasa, a Tomičić analogiju povlači s grobom iz okolice Gnadendorfa, u Austriji, datiranom u 10. st.);

- iz g 20 (T. IIIB: 33), također je u sekundarnoj upotrebi, ali u funkciji privjeska ogrlice (probušena je i nađena ispod brade pokojnice); Tomičić analogiju nalazi na groblju ranog 10. st., na položaju Dóbra u Slovačkoj.¹³²

NOVAC

PROBUŠENI RIMSKI NOVAC (T. IIIB: 22, 23) – dva komada u dva groba; slično je i u Gomjenici i u Mahovljanima.

PRSTENJE

PRSTENJE TZV. PRVE SKUPINE OD TANKE BRONČANE VRPCE, S KANELIRANIM OBRUČEM (T. IIIB: 24) – pet komada iz četiri groba, od kojih je jedan grob 12, u kojem je bila i naušnica s ukrasom u obliku spiralnog stošca; datacija im pada u sredinu i druge polovine 9. st.;¹³³

PRSTENJE TZV. DRUGE SKUPINE OD BRONČANE ŠIPKE POLUKRUŽNOG ILI TROKUTASTOG PRESJEKA, krajeva koji se preklapaju ili spajaju, ili su iskucani u pločastu podlogu za određenu aplikaciju (T. IIIB: 25) – 11 komada u 9 grobova;

PRSTENJE TZV. TREĆE SKUPINE, JEDNOSTAVNO LIJEVANO, POLUKRUŽNOGA ILI TROKUTASTOG PRESJEKA (T. IIIB: 26) – sedam komada u šest grobova. Izdvaja se nešto *masivniji prsten s motivom pentagrama* okruženog točkicama (T. IIIB: 27);

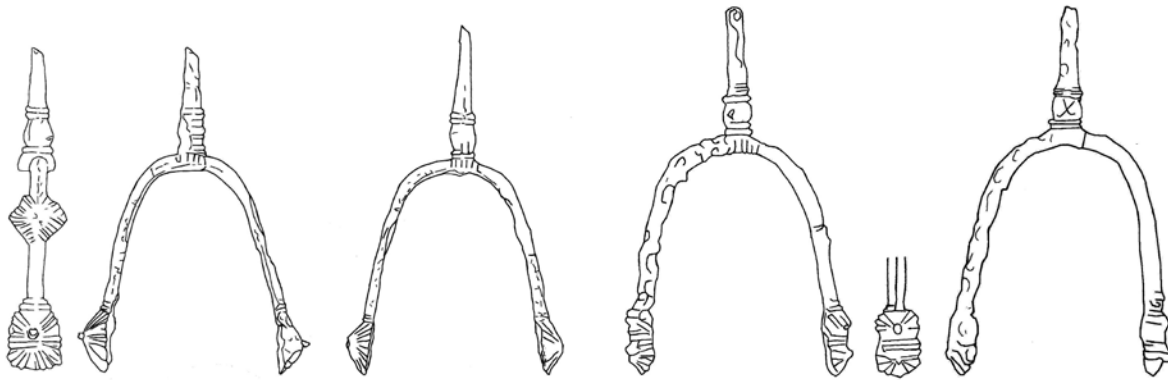
PREDMETI U OBLIKU KARIKE OD JAKO DEBELE ŽICE – funkcija im ovisi o kontekstu nalaza (prsten ili naušnica) (T. IIIB: 28) – šest komada u pet grobova; na ovom lokalitetu pretpostavlja se da se radi o prstenju.

NARUKVICE

NARUKVICA OD UVIJENE ŽICE – jedan komad (T. IIIB: 29).

¹³² Tomičić 2010, str. 120-121.

¹³³ Petrincec 2009, str. 242.

Sl. 12 Ostruge iz Bagruše, identičan par iz Varivoda (Prema: Žeravica 1985-1986; Petrincec 2009 – crteži: N. Šimundić-Bendić)

PREĐICA

PREĐICA (T. IIIB: 35) – lijevana, stariji element na ovom groblju.

OSTRUGE

PAR ŽELJEZNIH OSTRUGA (T. IIIB: 36) – g 67; najbliže analogije su pojedinačni primjerci iz Prijedora i Mogorjela kraj Čapljine; ovaj tip pripada najbrojnijoj skupini ostruga pronađenih na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske; analogije im nalazimo na brojnim lokalitetima (Bribir – Vratnice, Cista Velika – Crkvine, Sv. Mihovil u Prološcu kraj Imotskog, Knin – Kapitel, Klapavice – Crkvine kraj Klisa, Biskupija – Crkvina, Varivode i dr.). Ovaj par spada u varijantu s jednom kalotom na završetku krakova. Oblikom šiljka, masivnošću i dimenzijama veoma su bliske paru iz Varivoda. Također, ostruge iz Petoševaca imaju kalote i duž ostružnih lukova (imaju ih još samo ostruge iz Ciste Velike). Analogije ovim ostrugama ne mogu se naći izvan hrvatskoga ranosrednjovjekovnog prostora,¹³⁴ pa je logično zaključiti kako nastaju u domaćim radionicama.

Na osnovi arheološkog materijala grobovi na Bagruši mogu se podijeliti u nekoliko skupina:¹³⁵

A) GROBOVI S MATERIJALOM ISKLJUČIVO JEDNE KULTURNE SKUPINE:

1. Bjelobrdska kultura – 24 groba, relativno ravnomjerno raspoređeni po groblju, osim na sjevernom dijelu (12, 13, 14 – redovi s različitom orijentacijom pokojnika);

¹³⁴ Tomičić povlači analogiju s jednim parom kraćeg trna s prostora Velike Moravske (Tomičić 2010, str. 128); mislim kako za to nema potrebe i kako je to pomalo nasumično, kada puno bolje analogije nalazimo na bližem prostoru (ne samo geografski nego i u povijesnom kontekstu).

¹³⁵ Osim ako nije citirano drugačije, kulturna podjela grobova citirane je iz Žeravica 1985-1986, str. 188-191.

2. Ketlaška kultura – g 272; autor ističe kako ketlašku kulturu određuje uvjetno, jer materijal koji može biti smatran ketlaškim, koriste i Slaveni drugih kulturnih skupina;¹³⁶

3. Starohrvatska kultura – g 17, g 137, možda i g 45, situirani u južnom i istočnom dijelu groblja, među grobovima pretežno bjelobrdske kulture;

4. S materijalom “istočnog” podrijetla – g 8, g 19, g 20, g 41;¹³⁷ nalaze se u istočnom dijelu groblja; autor vjeruje kako se radi o ukopavanjima iz vremena početka groblja;

B) GROBOVI S KULTURNO NEODREDIVIM, ATIPIČNIM MATERIJALOM, koje eventualno možemo kulturno pretpostaviti u skladu s prevladavajućom materijalnom kulturom na groblju – 20 grobova, raspoređenih po cijelom groblju;

C) “MIJEŠANI GROBOVI” – GROBOVI S MATERIJALOM KARAKTERISTIČNIM ZA NEKOLIKO KULTURNIH SKUPINA – grobovi sa starohrvatskim i bjelobrdskim materijalom (g 29, 67, 83, 125, 132), smješteni među grobovima bjelobrdske skupine.

Gotovo polovicu grobova čine grobovi u kojima su pokopana djeca različitog uzrasta, što svjedoči o velikoj smrtnosti djece; od grobova s priložima (njih 56), 26 ih je dječjih.¹³⁸ Keramički prilozi u grobovima, ostaci paljenja vatre, tj. pripreme popudbine ili pogrebne gozbe svjedoče o pogrebnim običajima na ovom lokalitetu. Tome treba pridodati vjerojatne paljevinske ukope. Bagrušu s Gomjenicom povezuju i pogrebni običaji i prisutnost paljevinskoga groba.¹³⁹ Čvrstih dokaza kristijanizacije, jednako kao i u Ma-

¹³⁶ Žeravica 1985-1986, str. 189, bilj. 274.

¹³⁷ Ja bih te grobove u ovom pregledu radije svrstala među grobove koji imaju neke naglašenije istočne elemente, ali kako je ovo prikaz interpretacije autora, držala sam se njegove podjele (Žeravica 1985-1986, str. 188-189).

¹³⁸ Žeravica 1985-1986, str. 190.

¹³⁹ Žeravica 1985-1986, str. 190-191.

hovljanima i Gomjenici, nema.¹⁴⁰

U Bagruši, za razliku od Gomjenice, također nedostaju određeni tipovi polumjesečasto-grozdolikih naušnica, naušnice sa stupačastim privjeskom, karičice s bikoničnom jagodom učvršćenom petljom sa svake strane, naušnice s tri bikonične jagode i petljama, neki tipovi grozdolikih naušnica i dvodijelni privjesci.¹⁴¹ Upravo nedostatak dvodijelnih privjesaka, a prisutnost, primjerice, privjesaka i ogrlice iz g 8 navodi Žeravicu na zaključak kako groblje u Bagruši u vrijeme pojave i širenja dvodijelnih privjesaka (sredina i druga polovica 10. st.) više nije u funkciji.¹⁴²

Sa susjednim grobljem u Mahovljanima Bagruša dijeli neke sličnosti: veliki broj tipološki podudarnog materijala, odsutnost torkvesa, odsutnost grozdolikih naušnica šire tipološke skale, nedostatak suvremenog novca i oružja.¹⁴³

Autor smatra kako je nedostatak priloga šire tipološke skale (kakvi se pojavljuju u Gomjenici) znak nešto ranije pojave i trajanja groblja na Bagruši od onih u Gomjenici i Mahovljanima; osobito nedostatak određenih tipova nalaza starohrvatske kulture (na primjer velike jednojagodne sljepoočničarke ukrašene filigranom i granulacijom, kao u Gomjenici) upućuje na nešto ranije veze Bagruše s "matičnim" prostorom starohrvatske kulture (za razliku od prije spomenutih lokaliteta).¹⁴⁴

Materijal naglašenijeg euroazijskog "istočnjačkog" podrijetla autor definira kao "materijal kojem bismo mogli naći direktne analogije jedino na Istoku, i to među nešto ranije datiranim nalazima iz 8. i početka 9. st."¹⁴⁵ Dio tih nalaza pojavljuje se i u okviru bjelobrdske kulture kao staromađarski materijal; datirani su kasnije u odnosu na ustanovljene analogije na Istoku, a za njih Žeravica vjeruje kako pripadaju početnoj fazi groblja.¹⁴⁶

Elementi starohrvatske kulture na Bagruši, a posebno dalmatinske analogije keramičkim nalazima i prisutnost paljevinskih grobova, upućuju autora na staru rimsku komunikaciju *Salona – Servitium* (preko Vrbe i Rudića), a ne treba zaboraviti ni komunikaciju preko Gomjenice.

Autor se osvrće na finije grozdolike naušnice i manji broj nalaza kvalitetnije izrade koji se mogu povezati s bizantskim uzorima (i radionicama!),¹⁴⁷ za koje smatra da ih ne treba povezivati s velikomoravskim prostorom, nego s dalmatinskim.¹⁴⁸

Žeravica smatra kako je groblje u svojoj mladoj fazi pretežito bjelobrdske pripadnosti, ali kako je u starijoj fazi više povezano s autohtonom tradicijom, odnosno s dalmatinskim, istočnoalpskim i srednjopodunavskim radionicama te, naposljetku, i s radionicama na području Bosne.¹⁴⁹

Zaključno, autor lokalitet smješta u razdoblje od prve četvrtine 9. st. do sredine 10. st (osobita pomoć su ustanovljeni elementi ketlaške kulture, koja započinje sredinom 9. st.). U mlađim fazama Bagruša je bila istovremena s Gomjenicom, Mahovljanima i Junuzovcima, no nije dočekala njihov prestanak; možda bi Bagruša mogla biti ranije groblje obližnjeg naselja Berež.¹⁵⁰ Najmlađa faza, istodobna s prethodno spomenutim grobljima, spada u jednake povijesne okvire kao i ti lokaliteti. Prostor je to koji je pripadao Panonskoj Hrvatskoj, a od vremena Mihajla Krešimira i Dalmatinskoj Hrvatskoj (srednjovjekovna župa Vrbas), što arheološki potvrđuje bjelobrdski, ali i starohrvatski materijal (povezanost s Dalmatinskom Hrvatskom, prostor jedne države).¹⁵¹ Starija faza srednjovjekovnog groblja na Bagruši, koja se datira u vrijeme kada ni Gomjenica ni Mahovljani još nisu postojali, od prve četvrtine 9. st., prema Žeravici, pripada poslijeavarskom vremenu formalne franačke dominacije. To je razdoblje kad se na ovaj prostor (Panonska Hrvatska) širio bugarski utjecaj (dio importiranog materijala "istočnjačkog" podrijetla i kvalitetnije grozdolike naušnice, možda uvezene i preko bugarskog prostora). Budući da je u vrijeme dolaska Mađara (godine 896.) Bagruša već ustanovljeno groblje, eventualni "staromađarski" materijal na ovom lokalitetu definitivno predstavlja strani element, osobito ako uzmemo u obzir Tomislavov obračun s Mađarima zbog pljačkaških upada na prostor Panonske Hrvatske, što još jednom potvrđuje povezanost sa starohrvatskom kulturom.¹⁵²

Bagruša bi, prema procjeni autora, prestala dje-

140 Žeravica 1985-1986, str. 192.

141 Žeravica 1985-1986, str. 190.

142 Žeravica 1985-1986, str. 190, 192.

143 Autor je naveo nedostatak bojne opreme, ali ja se ne bih tako izrazila, budući da ipak postoji nalaz para ostruga. (Žeravica 1985-1986, str. 190).

144 Žeravica 1985-1986, str. 190.

145 Žeravica 1985-1986, str. 191.

146 Žeravica 1985-1986, str. 191-192.

147 To je, po mojem mišljenju, upitno: ponajprije zato što mislim kako su te finije grozdolike naušnice samo nešto finija imitacija bizantskih uzora koje nalazimo u bjelobrdske kulture.

148 Žeravica 1985-1986, str. 192.

149 Žeravica 1985-1986, str. 192.

150 Žeravica 1985-1986, str. 192-193.

151 Žeravica 1985-1986, str. 193-194.

152 Žeravica 1985-1986, str. 193-194.

lovati negdje u vrijeme Mihajla Krešimira II. (949.-969.).¹⁵³

Tomičić je najprije smatrao kako Bagruša ima tri faze ukapanja, koje smješta u Gieslerov prvi stupanj bjelobrdске kulture.¹⁵⁴ Njegov najnoviji članak o toj temi nudi novu tezu. Zaključivši kako se na Bagruši pojavljuje staromađarski materijal (aplike staromađarskog pojasa u sekundarnoj funkciji u grobovima djevojčica te spona,¹⁵⁵ koju često nalazimo na staromađarskim grobljima) i velikomoravski materijal (velikomoravsko dugme, polumjesečaste naušnice, kojima analogije pronalazi na području Velike Moravske, ostruge, kojima prilaže donekle analogni par s prostora Velike Moravske), ukrasni oblici u najstarijoj skupini grobova, Tomičić smatra kako je takvo miješanje materijala raznih kulturnih krugova (ranobjelobrdski, staromađarski, velikomoravski, autohtoni) rezultat dubokog miješanja etničkih skupina.¹⁵⁶ U povijesnom kontekstu, poziva se na Margetića i događaje uoči, za vrijeme i nakon raspada velikomoravske države i dolazak kneza Braslava na mjesto upravitelja Donje Panonije (godine 896.); navodi veliko pomicanje stanovništva koje je prihvatilo mađarske običaje (kao primjer navodi običaj brijanja glave slavenskog stanovništva prema mađarskom načinu, iz pisma bavarskih biskupa Papi godine 900.). To stanovništvo se, prema Tomičiću, iz Velike Moravske pomiče tijekom 895. i dolazi do starohrvatskoga državnog područja.¹⁵⁷ Ponuđeno bi objašnjenje početak groblja na Bagruši stavilo u posljednje desetljeće 9. st. Različiti oblici nakita svjedočili bi tako o kulturnom miješanju i nadregionalnoj trgovini. Sekundarna uporaba staromađarskih elemenata bila bi potvrda miješanja raznih etničkih skupina u doba Braslavove vlasti, čemu treba pridružiti i prostor sjeverozapadne Bosne.¹⁵⁸ Pozivajući se na zapisnik Drugoga splitskoga crkvenog sabora iz godine 928., u kojem se navodi kako je prostor Slavonije gusto naseljen i sa značajnim brojem svećenika, zaključuje kako Slavonija nije bila žrtvom mađarskih upada. Ukopavanje na Bagruši tako počinje na istoku lokaliteta, otprilike na početku Braslavova upravljanja Donjom Panonijom (Bagruša I), nastavlja se i u doba Tomislava (910.-928.) i njegovih nasljednika (928.-945.) (Bagruša II i III), a završava u vrijeme Mihajla II. Krešimira (949.-969.). Početak

Bagruše, prema Tomičiću, tako bi predstavljao vezu s raspadom velikomoravske države, osvajanjem Donje Panonije do 907., što bi, zbog pojavljivanja naušnica tipa 17 i 14 sa staromađarskim i velikomoravskim materijalom, pomaklo njihov početak u 9. st. (a time i početak bjelobrdске kulture).¹⁵⁹ Oblici tipa 17 i 14 na Bagruši upućuju na povezanost nastanka tih oblika u bjelobrdskoj kulturi s produkcijom nakita u jadranskim gradovima i hrvatskom kneževinom.¹⁶⁰ Na tu ću se tezu osvrnuti poslije u tekstu.

SINTEZNI RADOVI I KOMPARACIJE

Još od najranijih sinteznih radova o ranosrednjovjekovnom materijalu u Bosni upada u oči činjenica kako se taj materijal vrlo često povezuje sa starohrvatskom kulturom ili prostorom Dalmatinske Hrvatske. N. Miletić godine 1963. u svojem sinteznom pregledu ranosrednjovjekovnih nalaza na prostoru Bosne materijal dijeli na franački, bjelobrdski i starohrvatski, čime podrazumijeva ili nastanak tih predmeta u radionicama navedenih prostora ili snažan kulturni utjecaj na njihovu izradu (tipološka sličnost).¹⁶¹ Zanimljivo je, međutim, kako analogije za većinu franačkog materijala (uglavnom je riječ o ostrugama) čine upravo lokaliteti Dalmatinske Hrvatske; željezni mač iz Mogorjela javlja se tako još u Biskupiji, Orliću kod Knina i Koljanima kod Vrlike te u Brodskom Drenovcu. Željezna ostruga s istog lokaliteta analogna je onima s Vukovića mosta u Koljanima i iz Bratiškovača kraj Skradina, a ostruge iz Sultanovića, brončane i pozlaćene, datirane u 9.-10. st., određene su kao proizvod dalmatinskih radionica.¹⁶²

Bjelobrdski materijal, naravno, pokazuje puno manje utjecaja sa starohrvatskoga kulturnog polja, a njihove analogije najčešće se nalaze na lokalitetima u današnjoj Sloveniji, panonskom prostoru te dalje na istok (na primjer Ptujski grad, Bohinjska Srednja Vas, Svinjarevci, Vinča, Kostol, Skopje). Kada se pak govori o bjelobrdskim naušnicama, ističe se kako luksuzniji, srebrni i zlatni primjerci (Mihaljevići, Grborezi) najvjerojatnije potječu upravo iz radionica Dalmatinske Hrvatske, gdje im i nalazimo najbliže analogije.¹⁶³

Lokaliteta s nalazima starohrvatske provenijencije zasigurno ima najviše; uglavnom se radi o naušnicama, jednojagodnim ili višejagodnim, s koljencem ili

153 Žeravica 1985-1986, str. 194.

154 Tomičić 2000, str. 32.

155 Žeravica je određuje kao predicu.

156 Tomičić 2010, str. 125-128.

157 Tomičić 2010, str. 133-134.

158 Tomičić 2010, str. 134.

159 Tomičić 2010, str. 134-135.

160 Tomičić 2010, str. 135.

161 Miletić 1963, str. 156, 169.

162 Miletić 1963, str. 156-159.

163 Miletić 1963, str. 162-164.

koljencima.¹⁶⁴ Lokaliteti¹⁶⁵ se prostiru sve do sjevernih i istočnih granica današnje Bosne i Hercegovine, uzimajući u obzir da za prostor istočne i zapadne Hercegovine te jugoistočne Bosne (osim samog juga, oko gornjeg toka Neretve) nema informacija, jer nije bilo arheoloških istraživanja.¹⁶⁶ Raspoređenost lokaliteta upućuje na oprezne zaključke o kretanju starohrvatskoga kulturnog utjecaja. On putuje dolinama glavnih bosanskih rijeka, Une, Drine, Neretve, te je očito snažan u glasináčkom području.¹⁶⁷

Zanimljivo je kako bogat sadržaj nalaza zapravo čini standardni repertoar starohrvatske kulturne skupine; osim karika, osobito čest nalaz su trojagodne sljepoočničarke.¹⁶⁸

U sinteznim radovima keramika nije obrađivana, što se opravdava činjenicom kako nije sustavno prikupljena te kako treba provesti mnoga istraživanja ranoslavenske keramike na području Bosne i Hercegovine koja bi omogućila bilo kakvo zaključivanje.¹⁶⁹ Treba svakako uzeti u obzir i činjenicu kako su prvi sintezni radovi nastali prije otkrića lokaliteta koji su glavni predmet ovog rada, a koji zasigurno imaju nalaze bjelobrdske kulture; rekla bih ipak, na osnovi presjeka materijala, da bi njihovo uvrštavanje u sintezu dovelo do mnogih promjena u zaključcima o starohrvatskoj kulturi i eventualnoj prisutnosti ketlaške kulture. Unatoč vremenu proteklom od objave prvih sinteznih radova, smatram kako su zaključci N. Miletić iz 1963. na pravome putu: "franački" nalazi sa sjevera zaista su mogli doći izravno iz franačkih radionica, no nalazi s juga vjerojatnije su došli preko Dalmatinske Hrvatske, čemu pridonosi i potpuna analogija ostruge iz Mogorjela s onima iz Bratiškovaca i Koljana. To je logično i s obzirom na povijesnu situaciju (Dalmatinska i Panonska Hrvatska te Neretljanska Kneževina u tijesnim su vezama s Francima u 9. i 10. st.). Brojnost starohrvatskih nalaza samo potvrđuje povijesnu sliku

10. i 11. st., kad je današnji prostor Bosne i Hercegovine bio pod snažnim utjecajem dalmatinskoga prostora: crkvenim, političkim i, očito, kulturnim.¹⁷⁰

Naravno, ovakvoj bi se sintezi moglo prigovoriti kako je neselektivna i zastarjela: neselektivna zato što uspoređuje nalaze sa svih zabilježenih lokaliteta (slučajni nalazi, nepotpuna dokumentacija, pojedinačni grobovi, groblja), a zastarjela jednostavno zato što je nastala 1963. i što je pretpostaviti kako se situacija od tada ipak promijenila.

Zaista, autorica sinteznog rada tako je nakon 25 godina, godine 1989., objavila drugi sintezni rad: *Ranoslavenske nekropole u Bosni i Hercegovini – komparativna razmatranja*, u koji je uključila samo one lokalitete koji se mogu odrediti kao groblja i čije objave sadrže dovoljno podataka kako bi se ne samo njihovi nalazi, već i groblja sama, kao opće cjeline, mogli kvalitetno usporediti. To su Gomjenica kod Prijedora, Mahovljani i Petoševci kod Laktaša, dio groblja u Grborezima kod Livna, dio groblja u Mihaljevićima kod Sarajeva, dio groblja u Rogaćićima kod Ilidže (Blažuja), Cim kod Mostara i Višići kod Čapljine.¹⁷¹ Zanimljivo je da se sva navedena groblja, osim Petoševaca, nalaze na položaju koji je i prije služio kao groblje (u to ubrajam i ona groblja koja u blizini imaju prapovijesno groblje, kao na primjer Gomjenica) ili se na njih nastavlja mlađe, kasnosrednjovjekovno groblje; mislim da to zaista povlači pitanje kontinuiteta na ovim prostorima.¹⁷² Gomjenica, Mahovljani i Laktaši su, unutar ovog popisa ranoslavenskih grobalja groblja s najvećim brojem otkrivenih grobova, i unutar zadane regije, pa kako ona zapravo i jesu (uz Junuzovce) tema ovog rada i kako smatram da možda nije uputno uspoređivati groblje od 246 grobova s grobljem od 6 ustanovljenih grobova (Rogačići, Cim, na primjer), usredotočit ćemo se upravo na najveća groblja i njihovu međusobnu usporedbu, počevši od općih obilježja.¹⁷³

Gomjenica, Petoševci i Mahovljani nalaze se u ravničarskom prostoru; pritom su Gomjenica i Petoševci definirani kao zaokružene cjeline, dok se za Mahovljane navodi kako se nastavljaju na prapovijesno groblje.¹⁷⁴

164 Miletić 1963, str. 167-168.

165 Ališići (Sanski Most), Breza (Visoko), Makljenovac (Doboj), Čapljina, Čipuljić (Bugojno), Gornja Bijela (Konjic), Gornji Brodac (Bijeljina), Grborezi (Livno), Gučevo (Glasinac), Ilidža (Sarajevo), Klačnice (Banja Luka), Lisičići (Konjic), Mihaljevići (Rajlovac), Mogorjelo (Čapljina), Olovo, Osovo (Glasinac), Rogaćići (Blažuj), Sjeversko (Glasinac), Skelani (Srebrenica), Srebrenica, Tasovčići (Čapljina), Vataljevići (Srebrenica), Višići (Čapljina), Vrlazje (Glasinac), Zenica... (Miletić 1963, str. 167-168).

166 Miletić 1963, str. 168.

167 Miletić 1963, str. 169.

168 Miletić 1963, str. 167-168.

169 Miletić 1963, str. 156.

170 Ibid., str. 173-6.

171 Miletić 1989, str. 175

172 Iako treba biti oprezan jer, poznajući specifičan reljef Bosne, moguće je i kako se radi o, jednostavno, iznimno povoljnim položajima za tu funkciju.

173 Miletić 1989, str. 177.

174 Miletić 1989, str. 176. Smatram kako tome nije tako, jer "Gomjenica leži u susjedstvu grobova iz mlađih praisto-

Sva su ta groblja, naravno, groblja na redove. U Petoševcima prevladava orijentacija grobova Z-I, dok je u Gomjenici i Mahovljanima uobičajeni pravac SZ-JI. U Gomjenici i Mahovljanima, što se spola tiče, prevladavaju ženski grobovi, dok u Petoševcima prevladavaju muški.¹⁷⁵ Stopa mortaliteta djece i vrlo mladih osoba je, kao što je i očekivano za to razdoblje, visoka.¹⁷⁶ Na sva tri groblja pokojnik je obično položen na leđima s rukama ispruženim uz tijelo.¹⁷⁷ U Gomjenici i Mahovljanima gotovo polovica grobova ima priloge (126, odnosno 43), dok je u Petoševcima to otprilike trećina svih grobova (56).¹⁷⁸

Zanimljivo je kako se tragovi određenih (poganskih) grobnih rituala mogu primijetiti u više slučajeva te će upravo zbog zanimljivosti i poganskog karaktera tih rituala biti navedena i groblja koja nisu obuhvaćena užom analizom u ovom radu.

Stavljanje posude u kosturni grob zabilježeno je u dva groba u Petoševcima, u pet grobova u Grborezima, u jednom grobu u Rogačićima. "Ostaci popudbine" (kosti peradi, ostaci kalcificiranih koščica, garez i pepeo) zamijećeni su u Grborezima, Gomjenici (jedan grob) i Petoševcima (nekoliko grobova).¹⁷⁹ Sva groblja razmatrana u radu, osim Mahovljana, imala su veći ili manji broj rasutih sitnih fragmenata ranoslavenske keramike.¹⁸⁰ Od dijelova bojne opreme ili oružja nalaze su dali samo Gomjenica i Petoševci, sa dva tipološki različita para ostruga.¹⁸¹ Naušnice i sljepoočničarke se¹⁸² kod tri najveća groblja brojnošću ističu među ostalim grobljima ranoslavenskog razdoblja u Bosni.¹⁸³

Autorica navodi kako se naušnice / karike starohrvatske skupine mogu naći na gotovo svim grobljima, osim u Mahovljanima i Rogačiću; jagodni primjerci otkriveni su u Cimu, Mihaljevićima, Višićima, Gomjenici i Petoševcima, a primjerci s koljencima

rijskih perioda..." (Miletić 1989, str. 176), dakle, ni ovdje nije isključeno pitanje kontinuiteta, u smislu prostora koji tijekom različitih vremenskih i kulturnih razdoblja ima istu funkciju.

175 21 pokojnik neodređenog spola u Gomjenici, 32 u Mahovljanima, 27 u Petoševcima (Miletić 1989, str. 178).

176 Miletić 1989, str. 190.

177 Miletić 1989, str. 179-180.

178 Miletić 1989, str. 180.

179 Miletić 1989, str. 180.

180 Miletić 1989, str. 181.

181 Miletić 1989, str. 181.

182 Možda bi zaista bilo najbolje rabiti jednostavno termin karike, podrazumijevajući time ukras glave koji može visjeti na uhu ili iznad uha, ili prolaziti kroz uho.

183 Miletić 1989, str. 181.

pojavljuju se u Cimu i Gomjenici; zlatne grozdolike naušnice iz Grboreza također se smatraju starohrvatskima.¹⁸⁴ Dakle, prema Nadi Miletić, među grobljima sjeverozapadne Bosne samo su na Gomjenici i Petoševcima nađene starohrvatske naušnice.

S-karičice, obilježje bjelobrdске kulture, vrlo su zanimljiv nalaz u fundusu nalaza ovih grobalja: Gomjenica broji 230 brončanih i srebrnih primjeraka, Mahovljani 50, a Petoševci 18. Njihov broj i raznolikost omogućuju tipološke i kronološke diferencijacije,¹⁸⁵ a budući da su nalazišta na pretpostavljenoj granici bjelobrdске kulture (ili blizu te linije), iznimno su zanimljiva i stranim stručnjacima.

Gomjenica upravo u tom pogledu privlači pozornost stranih autora, pa ju je tako Giesler, naglasivši kako se radi o vrlo heterogenom groblju što se nalaza tiče (u tom smislu usporedivom s Ptujskim gradom), smještenom na samoj granici prostiranja bjelobrdске kulture (pa se zaključci dobiveni ovdje ne smiju uzimati kao dogmatsko pravilo), analizom stratigrafskog položaja naušnica tipa 17b u odnosu na ostale grozdolike naušnice (tip 14-16) i usporedbom s relativno kronološki odredivim jednojagodnim sljepoočničarkama starohrvatske kulture,¹⁸⁶ iskoristio kao potvrdu zaključka koji je dobio već analizom groblja Halimba. Tip 17b zaista se pojavljuje kasnije od ostalih grozdolikih naušnica bjelobrdске kulture, a ta se lijevana imitacija proizvodi u južnopanonskim radionicama, jer se pojavljuje upravo u južnom dijelu prostiranja bjelobrdске kulture.¹⁸⁷ Zanimljivo je, kako je naglasio Giesler, da bi zbog brojnosti i raznolikosti S-karičica na ovom lokalitetu idealno bilo poslužiti se upravo njima za uspostavu relativne kronologije tipa 17b na Gomjenici, no kako je publikacija materijala bila manjkava, Giesler se oslonio upravo na jednojagodne sljepoočničarke.¹⁸⁸ Mislim kako je to pomalo preoštar stav prema N. Miletić, koja je objavljivala svoj rad u potpuno drugačijim zakonskim i financijskim prilikama, daleko i od onih idealno mogućih u njezino doba, a kamoli u usporedbi sa situacijom dvadeset godina kasnije. Treba još spomenuti kako Giesler Gomjenicu određuje kao groblje s elementima starohrvatske i bjelobrdске kulture, negirajući značajniju prisutnost

184 Miletić 1989, str. 182.

185 Miletić 1989, str. 181-182.

186 Glatka jagoda – raniji oblik; jagoda s obodnicom i jagode s aplikacijom (granulacija i pseudogranulacija) – nešto kasnije (Giesler 1981, str. 102).

187 Giesler 1981, str. 101-103.

188 Giesler 1981, str. 102.

ikakvog istočnoalpskog utjecaja na materijal.¹⁸⁹

Grozdolike naušnice, karakterističan tip nakita bjelobrdске kulture (ali ne samo nje), pojavljuju se na sjevernim grobljima Bosne i Hercegovine u raznolikom sastavu: prvi tip, pravi grozdoliki oblik (bliži bizantskim uzorima), pojavljuje se u nešto skromnijoj izvedbi (bronca i srebro) najviše u Petoševcima pa potom u Gomjenici,¹⁹⁰ dok je u Mahovljanima njihov broj neznatan; drugi tip, "lijevane kopije luksuznijih oblika volinjskog tipa",¹⁹¹ pojavljuje se u velikom broju u Gomjenici i u zanemarivom broju u Petoševcima.¹⁹² Lijevene, uglavnom brončane naušnice sa tri ili četiri zakrčljale jagode, dalja varijanta grozdolikih, pojavljuju se gotovo ravnomjerno u Gomjenici (samo ona ima primjerke sa tri jagode) i Mahovljanima, a u Petoševcima se pojavljuje samo par s četiri jagode.¹⁹³ Mahovljani i Gomjenica imaju i polumjesečaste brončane lijevene naušnice jednakih oblika, samo što jedan primjerak u Gomjenici ima i privjesak.¹⁹⁴

Brončane sljepoočničarke s bikoničnom jagodom okruženom petljama otkrivene su samo u Gomjenici i Mahovljanima, u približno istom broju, i autorica ideju nastanka ovog tipa, kao i proizvodnju veže uz istočnoalpski krug.¹⁹⁵ Uz isti krug veže i brončane sljepoočničarke s tri bikonične jagode i petljama, koje se također pojavljuju u Gomjenici i Mahovljanima; u Gomjenici su povezane sa sličnim, jednojagodnim sljepoočničarkama, dok su u Mahovljanima u oba groba nađene uz polumjesečaste naušnice.¹⁹⁶ Treba napomenuti kako se ova dva tipa smatraju raritetima. N. Miletić drži kako je očito da ne spadaju ni u starohrvatski ni u bjelobrdski kulturni krug, pa je logično da spadaju u ketlaški. Giesler se ne slaže s tim određenjem, ali ne određuje kojem bi kulturnom krugu trebali pripadati.¹⁹⁷ Giesler štoviše smatra kako ništa u Gomjenici ne pripada ketlaškoj kulturi: ni karike s jednom perlom / jagodom, ni karike sa spiralnom ušicom, ni karike s bikoničnom jagodom, što zaključuje na temelju vlastitog proučavanja istočnoalpskoga kulturnog kruga. Dopušta da bi eventualno neki oblici

grozdolikih naušnica mogli biti pod istočnoalpskim utjecajem.¹⁹⁸ Od raritetnih primjeraka u Petoševcima se u dječjem grobu pojavljuju polumjesečaste naušnice posebne varijante volinjsko-kijevske skupine, te u drugom dječjem grobu naušnica s vertikalnim privjeskom od spiralno uvijene žice (autorica smatra kako taj oblik potječe iz istočnoalpskoga kulturnog kruga). Iz Mahovljana valja spomenuti par posrebrjenih naušnica sa stupičastim perforiranim primjerkom, čije porijeklo valja tražiti u velikomoravskim zlatarskim radionicama.¹⁹⁹

Ogrlice, koje autorica dijeli na metalne ogrlice i niske perlica, nisu česta pojava u Bosni i Hercegovini. U Gomjenici se pojavljuje torkves od upletenih brončanih žica, predstavnik bjelobrdске kulture. Ogrlice komponirane od manjeg ili većeg broja dvodijelnih privjesaka pojavljuju se u Gomjenici (8) i Mahovljanima (4), često u dječjem grobu, a privjesaka može biti od 6 do 14 (oba slučaja u Gomjenici) i tipično su bjelobrdski nakit.²⁰⁰ Niske privjesaka praporaca, također tipične za bjelobrdsku kulturu, često kombinirane s dvodijelnim privjescima ili perlicama, pojavljuju se u vrlo malom broju na sva tri sjeverna groblja (u funkciji ogrlice²⁰¹). Tri perforirana ukrašena zvonasta privjeska iz dječjega groba u Mahovljanima, koje autorica povezuje s radionicama volinjske oblasti, raritet su pronađen uz ogrlicu od perlica i dvodijelnih privjesaka.²⁰²

Niske od sitnih raznobojnih perlica pojavljuju se u Mahovljanima (6 manjih niski, od kojih najduže imaju 160-180 perlica); u Gomjenici i Petoševcima perle se pojavljuju u premalom broju da bi činile samostalnu ogrlicu.²⁰³ Raritetna kauri-školkjka nađena je među perlicama u jednom grobu u Gomjenici i u dva groba u Mahovljanima.²⁰⁴

Privjesci u obliku polumjeseca, česti u bjelobrdskom kulturnom krugu, pojavljuju se u Gomjenici (4 jednaka primjerka u jednom grobu i jedan fragmentirani primjerak u drugom grobu) te Petoševcima (3 jednaka primjerka u jednom grobu) i Mahovljanima (jedan fragmentirani primjerak). Poput niski perlica i ovi nalazi pripadaju uglavnom dječjim grobovima ili

189 Giesler 1981, str. 101, bilj. 234.

190 U Gomjenici se pojavljuju grozdolike naušnice s dodacima na unutrašnjoj strani luka, što je raritet na ovim prostorima (Miletić 1989, str. 183).

191 Miletić 1989, str. 183.

192 Miletić 1989, str. 183.

193 Miletić 1989, str. 183.

194 Miletić 1989, str. 183.

195 Miletić 1989, str. 183.

196 Miletić 1989, str. 183.

197 Miletić 1989, str. 183, bilj. 59; Giesler 1981, str. 101, bilj. 234.

198 Giesler 1981, str. 101, bilj. 234.

199 Miletić 1989, str. 184.

200 Miletić 1989, str. 184.

201 Kao pojedinačni primjerci, naravno, mogu imati i drugu funkciju (Miletić 1989, str. 184).

202 Miletić 1989, str. 184.

203 Miletić 1989, str. 185.

204 Miletić 1989, str. 185.

grobovima vrlo mladih osoba.²⁰⁵ U Gomjenici i Petoševcima pojavljuju se i različite aplike i ukrasne pločice, koje su i opet raritet u fondu nakita Bosne i Hercegovine.²⁰⁶ Gomjenica se tako diči četirima jednako ukrašenim okruglim pločicama (g 149) koje pripadaju starohrvatskome kulturnom krugu; u Petoševcima se kružne i srolike aplike iz tri dječja groba povezuju s ukrasima staromađarskog podrijetla prenesenim u fond bjelobrdskih oblika.²⁰⁷

Puceta, dio odjeće koji može imati i ukrasnu funkciju, jednostavna su, sitna lijevana, ili iskucana brončana, ili srebrna, nađena u većem broju u Petoševcima, a po nekoliko ih se pojavljuje u Gomjenici i Mahovljanima; takvi primjerci smatraju se općeslavenskima.²⁰⁸ Luksuzniji ukrašeni primjerci odražavaju i kulturnu pripadnost, pa je tako pozlačeno dugme-privjesak iz dječjega groba u Petoševcima (g 41) zasigurno velikomoravske kulturne pripadnosti, dok su tri dugmeta – privjeska oblika krupnih ovoidnih jagoda s petljom iz dva groba u Gomjenici starohrvatske kulturne pripadnosti.²⁰⁹

Kopče su zaista rijetke; jedna pseudokopča pojavljuje se u Petoševcima i može se povezati uz avaroslavenska groblja Mađarske i Moravske, dok je brončana kopča iz Gomjenice u grobu bila u sekundarnoj uporabi i potječe iz doba seobe naroda.²¹⁰

Nađena je samo jedna narukvica, u Petoševcima, oblika koji je povezan sa starijim formama preuzetima u bjelobrdskom nakitu.²¹¹

Prstenje je, osim naušnica / sljepoočničarki, najčešći nakitni oblik na uspoređivanim grobljima; najviše ih je u Gomjenici (150), zatim u Mahovljanima (53) i Petoševcima (27).²¹² Većina primjeraka su jednostavni, brončani ili (rijetko) srebrni prsteni u obliku obruča polukružnog, rombičnog ili trokutastog presjeka, često ukrašeni urezima, izbočinama ili krugovima, povremeno tordirani; takvi primjerci spadaju u ketlaški i bjelobrdski kulturni krug. U Petoševcima se pojavljuju i relativno rijetki primjerci s jednostavnim obručem ukrašenim kanelurama ili zatvorenim zakovicom, koji su standardni nakit istočnoalpskoga kruga.²¹³ Nekoliko primjeraka bjelobrdske kulturne

pripadnosti, sa stepeničastom i ukrašenom krunom, pojavljuje se na sva tri groblja sjeverozapadne Bosne.²¹⁴ Samo u Gomjenici su, u jednostavnijoj izvedbi, nađena dva brončana prstena s proširenim srednjim dijelom i ugraviranim ili cizeliranim ukrasom. Potonji su česti u istočnoalpskom repertoaru nalaza. Prstenje jednostavnoga ili kaneliranog obruča s uloškom pojavljuje se u Petoševcima.²¹⁵ Nekoliko brončanih i srebrnih prstena masivnog obruča ukrašenog imitacijom filigrana i granulacije, s ulošcima u istaknutoj kruni, nađeno je na sva tri uspoređivana groblja, a često se pojavljuju na bjelobrdskim grobljima.²¹⁶ Brončani prsten s istaknutom sferičnom krunom iz Gomjenice datira se u 10.-12. st. i Miletić smatra kako spada u bizantsku zlatarsku produkciju.²¹⁷

Nož je u Gomjenici pronađen uz desni bok pokojnika, a u Mahovljanima uz desno rame. U jednom grobu u Gomjenici pojavljuje se i pršljen.²¹⁸ Noževi i pršljen nađeni su uz ženske ili sasvim mlade pokojnike.²¹⁹ Gomjenica je posebna i po nalazu jedne koštane ukrašene futrole, otkrivene uz brončani praporac, nedefinirani željezni predmet i malu koštanu iglu u grobu muškarca. Futrola se veže uz staromađarski materijal.²²⁰ Na istom se lokalitetu, u dječjem grobu, pojavljuje i mala koštana iglenica.²²¹

Većina se nalaza s ovih lokaliteta može svrstati u tri okvirne kulturne skupine:²²²

STAROHRVATSKA (9.-12. st.) – uglavnom naušnice / sljepoočničarke otkrivene u Gomjenici i Petoševcima;

KARANTANSKO – KETLAŠKA (8.-10.st.) – dio naušnica / sljepoočničarki iz Gomjenice i Mahovljana, te nekoliko nalaza iz Petoševaca;

BJELOBRDSKA (sredina 10. st. – kraj 11. st. / prva desetljeća 12. st.) – naušnice, torkves, ogrlice, privjesci, lunule (polumjesečasti privjesci), dugmeta, prstenje; većina je nalaza iz Gomjenice, Mahovljana i Petoševaca.

Nalazi ovih triju kulturnih skupina na spomenutim se lokalitetima miješaju ne samo u okviru pojedinih grobalja već i samih grobnih cjelina; zastupljenost svih triju skupina najizrazitija je u Gomjenici i, manje,

205 Miletić 1989, str. 185.

206 Miletić 1989, str. 185.

207 Miletić 1989, str. 185.

208 Miletić 1989, str. 185.

209 Miletić 1989, str. 185-186.

210 Miletić 1989, str. 186.

211 Miletić 1989, str. 186.

212 Miletić 1989, str. 186.

213 Miletić 1989, str. 186.

214 Miletić 1989, str. 187.

215 Miletić 1989, str. 187.

216 Miletić 1989, str. 187.

217 Miletić 1989, str. 187.

218 Miletić 1989, 187.

219 Miletić 1989, str. 187.

220 Miletić 1989, str. 187-188.

221 Miletić 1989, str. 188.

222 Popis koji slijedi citiran je iz Miletić 1989, str. 190.

u Petoševcima; u Mahovljanima se pojavljuju samo nalazi karantansko-ketlaške i bjelobrdске kulture.²²³

U okviru ovih lokaliteta pojavljuju se nalazi koji se ne uklapaju ni u jednu od tri navedene kulturne skupine:²²⁴

- tragovi paljevinskog pokopa u Petoševcima i (možda) Gomjenici;²²⁵
- posude u grobu u Petoševcima (ritual);
- nož i pršljen u grobu u Gomjenici i nož u grobu u Mahovljanima;
- pseudokopča, kakve se obično nalaze na avaro-slavenskim grobljima;
- nalazi narukvice, aplika i ukrasne pločice iz Petoševaca, te iglenice i možda koštane futrole iz Gomjenice, kao asocijacija na staromađarsku kulturnu tradiciju;
- kopča iz doba seobe naroda u Gomjenici, čiju pojavu objašnjava sekundarna uporaba;
- velikomoravski nakit u vidu ukrašenog dugmeta iz Petoševaca i par srebrnih naušnica sa stupačastim perforiranim privjeskom iz Mahovljana;
- raritetni par krupnih polumjesečastih naušnica iz Petoševaca te tri perforirana srebrna privjeska iz Mahovljana, porijeklo nalaze najvjerojatnije u volinjskim radionicama, a zasigurno na Istoku;
- brončani pozlaćeni prsten iz Gomjenice, veže se uz bizantsku zlatarsku proizvodnju;
- ostruge iz Gomjenice i razrađeniji par iz Petoševaca, vežu se uz franački kulturni krug.

Zanimljivo je kako najviše specifičnosti pokazuju ponajprije Petoševci, a tek za njima Gomjenica.²²⁶ Treba napomenuti i kako Petoševci i Mahovljani, međusobno udaljeni jedva kilometar zračne linije, jedini imaju i ustanovljeno suvremeno slavensko naselje u blizini; radi se o gradištu Berek, također u Mahovljanima.²²⁷

Mnogo je elemenata koji su zajednički svim ovim grobljima: odsutnost grobne konstrukcije, pretežno ispružen položaj pokojnika na leđima, visoki mortalitet djece i bogati prilozi upravo u dječjim grobovima, fragmenti slavenske keramike (osim na Mahovljanima), naušnice kao najzastupljeniji nalaz, te (kao možda najznačajniji zajednički element, jer konstatacija

vrijedi za sva groblja Bosne i Hercegovine iz ovoga razdoblja) nedostatak vjerskih, prije svega kršćanskih obilježja i nedostatak suvremenog novca, što iznimno otežava datiranje grobnih cjelina, ali i lokaliteta.²²⁸

Ranosrednjovjekovne nalaze iz Bosne komentirala je i Slavenka Ercegović, osvrćući se na nakitne nalaze starohrvatskoga kulturnog kruga sjeverno od Dinare.²²⁹ Navodi par srebrnih filigranskih jednojagodnih sljepo-očničarki s nepoznatog nalazišta iz zapadne Bosne, zatim groblje u Grborezima kraj Livna, gdje je materijal iz oko 160 grobova pokazivao starohrvatske kulturne značajke, pojedinačne starohrvatske nalaze iz Duvna i Glamoča. Ovi lokaliteti pojavljuju se na prostoru Bosne koji je u predtursko doba bio dio hrvatskog prostora (zapadna i jugozapadna Bosna).²³⁰ Prostor srednjovjekovne Bosne, koja nije bila dio Hrvatske, ne zaostaje brojem položaja: Klisa – Ališići, Mujiđići, Jajce, Tešanj, Crikvenica, Zenica, Breza, Olovo, Blažuj, Ilidža, Glasinac, Vataljevići, Skelani, Lisičići (pretežno slučajni i sporadični nalazi, bez sustavnog istraživanja). Tu spadaju i nalazi s poznatog kasnoantičkog lokaliteta Morigorjelo i sa sustavno istraženoga groblja u Mihaljevićima kod Sarajeva, koji otkrivaju starohrvatski karakter nalaza: pretežno naušnice s jednom jagodom ili tri jagode, ili naušnice s koljencima, u “većini slučajeva... kićeno rađene”.²³¹ (T. VIII)

Postavlja se pitanje otkud dolazi taj nakit? Jesu li svi primjerci importirani ili postoji mogućnost neke radionice na području Bosne? Sljedeće pitanje koje postavlja Ercegović jest je li nakitni materijal starohrvatske kulturne pripadnosti u sjevernu Hrvatsku dospio izravno iz Dalmacije ili je pak on u slavonsku Posavinu dospio iz Bosne?²³²

Može se postaviti i suprotno pitanje. Je li moguće da je starohrvatski nakit na bosanski prostor, osobito prostor sjeverozapadne Bosne, gdje su smješteni Gomjenica, Petoševci i Mahovljani, dospio iz Siska?²³³

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Groblja na redove obrađena u ovom radu, prije svega Gomjenica, ali i ostala, vrlo su zanimljivi arheološki lokaliteti.²³⁴ Prve njihove objave odredile su ih

223 Miletić 1989, str. 190.

224 Podaci iz ovog popisa citirani su iz Miletić 1989, str. 189.

225 Autorica smatra kako je to možebitni paljevinski grob ili njegov trag. Ja mislim da se zaista radi o tragu paljevinskoga groba (Miletić 1989, str. 189).

226 Miletić 1989, str. 189.

227 Miletić 1989, str. 191.

228 Miletić 1989, str. 190-191.

229 Ercegović 1960, str. 251.

230 Ercegović 1960, str. 251-252.

231 Ercegović 1960, str. 252.

232 Ercegović 1960, str. 251-252.

233 Vinski 1970.

234 Ovdje isključujem Junuzovce jer smatram kako je to čisto bjelobrdski lokalitet, zanimljiv zbog toga što pruža analogije dijelu nalaza na ovim grobljima.

kao “mješovita” groblja, gdje se susreću, ali i miješaju elementi bjelobrdske, ketlaške i starohrvatske kulture. Za Gomjenicu je utvrđeno kako sadrži elemente sve tri kulture, za Bagrušu autor dodaje kako bi se unutar nalaznog repertoara mogli prepoznati “istočnjački” elementi koji podsjećaju na staromađarske, a za Mahovljane je ustanovljeno kako sadrže elemente bjelobrdske i ketlaške kulture.

Novi nalazi i novi radovi, nastali posljednjih nekoliko desetljeća, doveli su u pitanje te kulturološke odrednice; ponajprije je u pitanje dovedena snažna ketlaška prisutnost na ovim lokalitetima.

Sljepoočnicarke s bikoničnom jagodom učvršćenom petljom sa svake strane i sljepoočnicarke s tri bikonične jagode i petljama (tip III i IV prema Tomičiću, zajednički nazvan tip *Gomjenica-Mahovljani*), koje su prvotno bile smatrane najvećim dokazom prisutnosti ketlaške kulture ili barem snažnog istočnoalpskog utjecaja (i za koje je N. Miletić smatrala kako su proizvod upravo istočnoalpskih radionica),²³⁵ u novije su vrijeme kao takve došle u pitanje. Tip IV pojavljuje se u Đevrskama – Ležajica glavici (6 primjeraka u jednom grobu), Crkvini u Biskupiji, Smrdeljima kod Skradina te fragmentirani primjerak na groblju Stranče – Gorica na području ranosrednjovjekovne Hrvatske. Izvan Hrvatske pojavljuje se samo na austrijskom lokalitetu Gars Thunau (jedan par) te upravo u sjeverozapadnoj Bosni, u Mahovljanima i Gomjenici. Tip III pojavljuje se na Kosi u Vrpolju kraj Šibenika (jedan par) i Otonu kraj Knina (tri jednaka primjerka) te ih izvan Hrvatske nalazimo ponovno samo na grobljima sjeverozapadne Bosne (Gomjenica, Mahovljani). Dakle, unutar istočnoalpskoga kruga prisutnost tipa IV zabilježena je samo na jednom lokalitetu, dok je na prostoru starohrvatske kulture zabilježena na četiri lokaliteta. Tip III nije zabilježen ni na jednom karantansko-ketlaškom lokalitetu. Naravno, broj lokaliteta na kojima se neki nalaz pojavljuje, nije izravan i nepobitni argument za pripisivanje određenoj kulturi; ketlaška kultura zaista se koristi konceptom petlje u svome nakitu, ali to ne znači da je petlja kao dio nakita isključivo ketlaški koncept; u istočnoalpskom kulturnom krugu petlja velikim dijelom nije samo ukras nego ima i funkciju pridržavanja ukrasnih lančića (koji su naslijeđe još iz kasne antike, primjerice, na košarastim naušnicama).²³⁶ Kod tipa

III i IV, međutim, petlje nemaju tu funkciju,²³⁷ osobito kad se u obzir uzme kako petlje na oba tipa zapravo imaju funkciju pridržavanja jagoda; one zapravo, po mojem mišljenju, u funkcionalnom smislu zamjenjuju koljenca. To ne znači kako bi se ta dva tipa automatski trebala pripisati starohrvatskoj kulturi; mislim kako podatak da se u najvećem broju pojavljuju upravo na području SZ Bosne i, u usporedbi sa standardnim starohrvatskim materijalom, u relativno malom broju na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske, svjedoči o tome da se radi o posebnosti, lokalnoj inačici tog prostora. No lokalna inačica mora imati uzor prema kojem nastaje, a tu mislim da se radi o proizvodima starohrvatske kulture. Sva sila starohrvatskog materijala, od kojih su svakako najdojmljivije raskošne jednojagodne sljepoočnicarke iz gomjeničkih grobova (g 145, g 149, g 117), kao i aplikacije s istog lokaliteta, ostruge iz Bagruše (istovjetni primjerak i opet nalazimo na hrvatskom prostoru, a proizvod su hrvatskih radionica!) i ostruge iz Gomjenice, ali i jednostavne jednojagodne sljepoočnicarke svjedoče tome u prilog. Treba spomenuti i kako se na Bagruši i Gomjenici pojavljuju i S-karičice s nataknutom bikoničnom jagodom.

Postoji nekoliko čimbenika koje također treba razmotriti razmišljajući o ova tri groblja sjeverozapadne Bosne.

Majdanska je planina u antičko doba bila značajan izvor željezne rude, a talionice su se nalazile i u okolini Prijedora.²³⁸ Značajni rimski prometni pravac spajao je rudarsko područje Japre i Sane s primorjem (*Salona*) i Panonijama na sjeveru (*Siscia*, *Sirmium*), komunikacije *Salona-Siscia*, *Salona-Servitium*.²³⁹ Smatra se kako je taj prometni pravac u funkciji još u doba vladavine Ostrogota, koji su ga koristili za komunikaciju sa svojim provincijama. Pritom, treba naglasiti kako se *Castra* (današnja Banja Luka) očito nalazila

prisutno od kasne antike, prenosi na slavenski kulturni izričaj toga kruga: petlja je tu konvergentna pojava, koju susrećemo kao element i u drugim ponešto izoliranim predjelima, gdje je romanizirani živalj mogao donekle sačuvati svoj izričaj, a njegovu tehniku i neke elemente preuzima slavensko stanovništvo (vidi: Vážarova 1976, str. 273, Obr. 170: 5, 6, 7, 8 – koliko sljepoočnicarke broj 6, 7 i 8 slične standardnim karantanskim s petljama i lančićima?).

237 Ne isključujem mogućnost da lančići mogu stradati tokom vremena i prije nego su nalazi otkriveni, ali činjenica je da pregledom djela *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov* Paole Korošec (Ljubljana, 1979) ja zaista ne mogu naći sličan koncept na karantanskim lokalitetima.

238 Bojanovski 1988, str. 279.

239 Današnja Bosanska Gradiška (Bojanovski 1988, str. 303).

235 Miletić 1966/7, str. 119-121.

236 Zapravo, smatram kako se u istočnoalpskom krugu radi o tehnici (petlja i lančići) koju romanizirano stanovništvo, na ovim prostorima u većem ili manjem kontinuitetu

na komunikaciji *Salona-Servitium*, jer je smještena na jedinom prirodnom prolazu s juga na sjever na tom području. Ivo Bojanovski spominje i mjesto *Ad Fines*, koje se može prepoznati u današnjim Mahovljanima ili Laktašima. Dakle, područje gdje se pojavljuju proučavana groblja, rudno je bogato, a Sisak je metalurško središte još u antičko vrijeme i komunicira, tj. čini gospodarsku cjelinu s područjem bogatim željezom i rudno iskoristivim oko Sane, Japre, Prijedora, barem do *Ad Fines*.²⁴⁰ (T. IX)

Čini mi se kako je u znanstvenoj i stručnoj literaturi već gotovo općeprihvaćena uloga južnopanonskog prostora, odnosno tamošnjih stanovnika u oblikovanju bjelobrdске kulture: nalaz kalupa ustanovit će sisačku radionicu (grozdolika naušnica i križ svjedoče o bjelobrdskom aspektu).²⁴¹ Više je nego očito da južnopanonski prostor preferira određeni materijal (na primjer grozdolike naušnice)²⁴² i oblikuje ga prema uzoru na bizantske proizvode.²⁴³ Spomenut će to i Demo u svojem radu o dvodijelnim privjescima, pretpostavljajući, među ostalim, kako su tip 6 i tip 16 proizvod južnopanonskih radionica. Dakle, južnopanonske radionice postoje i proizvode prema ukusu južnopanonskoga slavenskoga stanovništva zasigurno u 10. i 11. st.²⁴⁴

Sjeverna Bosna i južna Bosna, kao geografski pojmovi, dva su različita prostora: južna i središnja Bosna je planinski, teže prohodni prostor, koji svojim rijekama uspostavlja prirodnu komunikaciju s jadranskim, tj. dalmatinskim prostorom.²⁴⁵ Sjeverozapadna Bosna nizinski je prostor, rubni dio Karpatske kotline, i kao takav dio južnopanonskog prostora. Na tom području živi etnički neodredivo stanovništvo slavenskoga podrijetla, koje jest pod određenim utjecajem kasnoantičke tradicije, ali pitanje je koliko se radi o utjecaju iz prve ruke (romanizirano barbarsko stanovništvo predavarskog doba), a koliko o sekundarnom, posrednom utjecaju (hrvatski prostor, istočnoalpski prostor, južnobalkanski prostor). Zasigurno su ti utjecaji izraženi u manjoj mjeri negoli na pro-

storu ranosrednjovjekovne hrvatske države i još manje negoli na istočnoalpskom prostoru. Smatram da dalje ne možemo nagađati o prirodi tog stanovništva, osim što bismo mogli reći da je proces istinske kristijanizacije zaostajao za, primjerice, kristijanizacijom na hrvatskom prostoru. Mislim da o tome svjedoči ne samo činjenica kako na grobljima sjeverozapadne Bosne nije pronađen siguran znak kršćanstva, nego i činjenica o pronalasku posuda ili ulomaka posuda u kosturnim grobovima na Bagruši i Gomjenici. O paljevinskim grobovima i o tome jesu li oni sastavni dio grobalja na Bagruši i Gomjenici ili je, pak, riječ o starijim ukopima neke druge slavenske zajednice, koja prethodi onoj koja se kosturno ukapa, o tome jesu li spomenuti grobovi izuzeci ili su u njima pokopane neke individue povezane sa starijim uvjerenjima, ne može se, u ovom trenutku, čak ni nagađati.

Na području sjeverozapadne Bosne u grobljima 10. i 11. st. pojavljuje se relativno značajan broj nalaza starohrvatske kulturne pripadnosti, no u istom razmjeru prisutan je i materijal koji bi se mogao povezati sa starohrvatskim i ima najveći broj analogija upravo na starohrvatskom prostoru, no unatoč tome predstavlja očito lokalni izričaj. Uzevši u obzir i pretpostavljivo raniju i manju zajednicu sahranjenu na Bagruši, koja u svom materijalu, premda u manjoj mjeri, otkriva "čisto" starohrvatske grobove i grobove miješanog materijala, postavlja se pitanje što je razlog pojavi takvog materijala i ukusa kod ovog stanovništva? Junuzovci, kao i veći dio nalaznog repertoara bjelobrdске kulture s grobalja o kojima je ovdje riječ, dobar su primjer kako takav materijal nije nedostajao, pa se zajednica morala snalaziti na drugi način.

Na to pitanje oprezno odgovara Petrinec, koja je u radu iz 2009., analizom velikog dijela starohrvatskog (i dijela bjelobrdskog) materijala iz horizonta kršćanskih grobalja, nekoliko puta upozorila na blizinu Siska kao radioničkog središta, koji proizvodi pod utjecajem starohrvatskog nakita iz radionica u središnjem dijelu hrvatske države, ali u varijacijama koje više odgovaraju ukusu obližnjeg stanovništva. Ista autorica postavila je i pitanje hrvatske državne sjeverne granice u 10. st., uzevši u obzir upravo materijal grobalja sjeverozapadne Bosne i činjenicu da se dio tog materijala nalazi na svim područjima koja su pod hrvatskom upravom.

Na kraju, upozoravam na dvije povijesne činjenice. Prva se odnosi na sukob s Mađarima:

"... došao je bez sumnje i hrvatski knez Tomislav u sukob s Mađarima koje je ne samo srećno i pobjedonosno odbio od svojih granica, već je i vlast svo-

240 Bojanovski 1988, str. 281-3, 303, 326, 337.

241 Vinski 1970, T 3: 1-4.

242 Vinski 1970, str. 76.

243 Vinski 1970, str. 70; mislim kako se tu radi i o izravnom i sekundarnom uzoru: o bizantskim originalnim proizvodima, ali i nakitu ostalih kultura koji je nastao pod bizantskim utjecajem (npr. unutar starohrvatske kulture).

244 Npr. sudeći prema dataciji dvodijelnih privjesaka kod Deme (Demo 1986, str. 291).

245 Sama antička provincija Dalmacija dovoljno argumentira tu tvrdnju.

ju proširio po najvećem dijelu nekadašnje Panonske Hrvatske sve do Drave i današnje slavonske ravnice, gdje je proširena Hrvatska u prvo vrijeme (otprilike do smrti bugarskog cara Simeuna) graničila s Bugarskom, no već oko 930. s Mađarima, otkad se oni za oslabljenja bugarskog carstva po Simeunovoj smrti smjestiše po nekim važnijim tačkama oko ušća Drave i između Dunava i Save. Kad i kako se proširila Dalmatinska Hrvatska po Panonskoj, ne znamo, no bezuvjetno stoji, da se 925. računala teritorija nekadašnje sisačke biskupije – koja je sve do pada franačke vlasti u tim stranama (oko 900.) pripadala patrijaršiji u Akvilej i- kao zemlja, koja potpada u jednu ruku pod splitsku nadbiskupiju, a u drugu pod hrvatskoga vladara. Do bojeva s Mađarima dolazilo je jamačno uz staru rimsku cestu, koja je vodila od Drave kraj današnjeg Zagreba, Topuskog i Bihaća (na Uni) prema Kninu...²⁴⁶

Drugi je događaj sukob s Bugarima, koji je Tomislav vodio oko godine 925., i to jamačno ili na istočnoj granici svoje države ili možda malo istočnije.²⁴⁷

Pregled tablica nalaza iz Mahovljana, Bagruše i Gomjenice ukazuje na veliku zastupljenost materijala koji djeluje kao improvizacija. Bjelobrdski materijal na tim je grobljima prilično lako odrediv i zapravo vrlo jasan: grozdolike naušnice, kasnije grozdolike naušnice, dvodijelni privjesci, jagodne naušnice, S-karičice. Zajednice koje su pokapane na ovim lokalitetima ne pate od nedostatka nakita, ne improviziraju kako znaju i umiju, već očito traže točno određeni nakit, i ukus im ne može zadovoljiti samo nakit iz bjelobrdskega kulturnog kruga. Potpuno se slažem sa stavom M. Petrince kako se tu radi o lokalnom tipu i kako je logično pretpostaviti da Sisak, kao radioničko središte (s potvrđenom aktivnošću izrade nakita)²⁴⁸ očito igra neku ulogu. Naime, kao što je Petrince upozorila pri obradi četverojagodnih sljepoočničarki i sljepoočničarki s jagodama i ukrasom u obliku lunule, u dijelovima današnje Hrvatske, sjevernije od središnjeg prostora nekadašnje Kraljevine, pojavljuje se nakit starohrvatske provenijencije, ali ponešto drugačiji od standardnog, koji ćemo naći na dalmatinskim nalazištima. Petrince logično pretpostavlja da Sisak proizvodi nakit starohrvatskog repertoara, ali prema ponešto izmijenjenom ukusu južnapanonskog pro-

stora²⁴⁹ te da pojavu tog nakita, kao i “lokalnih verzija” na grobljima sjeverozapadne Bosne, treba povezati s integracijom tog prostora u starohrvatsku državu u 10. st., kao posljedica Tomislavova djelovanja.²⁵⁰

Pritom se ne slažem s Tomičićevom teorijom o etničkoj pripadnosti stanovništva koje je započelo pokapanje na Bagruši. Uporaba materijala u sekundarnoj funkciji obično upućuje na nositelje koji ne pripadaju originalnom kulturnom krugu tih proizvoda. Kad već spominje nadregionalnu trgovinu, zašto je ta pojava odbačena kao rješenje za pojavu određenih velikomoravskih elemenata na ovom lokalitetu, osobito ako se uzme u obzir da se govori o jednom ukrasnom dugmetu, eventualno o paru naušnica (u njihovu tumačenju sklonija sam složiti se sa Žeravicom, kako je vjerojatnije da se one pojavljuju pod utjecajem bizantskih oblika)? Ako se zaista radi o nekom izbjegličkom valu, uvjetno rečeno, zar se ne bi pojavio barem jedan grob neupitno velikomoravskog podrijetla? Zar zaista ne bi bilo ni jedne individue koja bi bila pokopana u svojoj tradicionalnoj nošnji, tj. sa svojim tradicionalnim nakitom, s kojim je i došla? Uz to, sekundarna uporaba (očito rasporeni) dijelova pojasne garniture kao privjesaka u dječjim grobovima, upućuje na nositelje koji previše ne mare za prethodnu funkciju ovih predmeta. Logičan bi zaključak bio, sudeći barem po činjenici da su navedeni predmeti u sekundarnoj uporabi, da njihove nositelje ipak moramo promatrati u nekom vremenskom odmaku od grobalja staromađarskog razdoblja, gdje srodne pojasne okove pronalazimo u primarnoj funkciji. Izbjeglo, većinom pokršteno slavensko stanovništvo iz Velike Moravske, gdje je otprije boravila i veća skupina doseljenih Mađara i gdje je, prema pisanu vrelu, puno godina trajalo “*urastanje mađarskog elementa*”,²⁵¹ možda je i najjasniji Tomičićev opis stanovništva za koje smatra da je započelo pokapanje na Bagruši. Proizlazi da bi zapravo staromađarske elemente trebalo promatrati kao refleksiju mogućeg mađarskog utjecaja na pretežito slavensko velikomoravsko izbjegličko stanovništvo. S obzirom na stanje istraživanja, povijesne izvore i prije svega materijal s Bagruše, zaista mislim da su to nagađanja koja bi se mogla ozbiljnije razmatrati samo ako bi na svjetlo dana došli neki novi nalazi, novi nepobitni dokazi, koji bi upućivali na takav razvoj događaja. Tako bi, na kraju, i moglo biti. No znanstvena logika i postojeće stanje istraživanja zasad ne dopuštaju prihvaćanje takvog zaključka.

246 Šišić 1925, str. 404-405.

247 Šišić 1925, str. 422. Šišić u bilješci 31 još naglašava: “Boj se jamačno vodio negdje u današnjim bosansko-hercegovačkim planinama.”

248 Vinski 1970.

249 Petrince 2009, str. 216-222.

250 Petrince 2009, str. 237.

251 Tomičić 2010, str. 134.

Moram se osvrnuti i na tvrdnju kako Mađari za cijelo nisu napadali prostor današnje Slavonije barem do vremena održavanja Drugoga splitskog sabora (928.), jer se na Saboru spominje gusta naseljenost tih prostora kristijaniziranim stanovništvom. Pitanje koje se nameće, izvan samog konteksta u kojem je ta izjava nastala,²⁵² barem u arheološkom tumačenju navedenog teksta glasi: Gdje su arheološki dokazi da je taj prostor toliko gusto naseljen i kristijaniziran? Gdje su ti lokaliteti s utvrđenim postojanjem u prvoj četvrtini 10. st. koji upućuju na (za ono vrijeme) gusto naseljenost?

Što se, pak, tiče grozdolikih bjelobrdskih naušnica tipa 14 i 17 prema Giesleru, zadržala bih stav da se radi o oblicima čiji je nastanak potaknut bizantskim nakitnim formama. Taj poticaj dolazi od izvorne bizantske proizvodnje, ali i od prostora s kasnoantičkom tradicijom (južnobalkanski, istočnoalpski i starohrvatski prostor) podjednako. Dakle, radi se o složenom procesu nekoliko utjecaja koji se preklapaju.

Bitka protiv Mađara i sukob Bugara i Hrvata koje spominje Konstantin Porfirogenet,²⁵³ iznimno su za-

nimljivi upravo u svjetlu nalaza s grobalja sjeverozapadne Bosne. Je li logično da se pri prolasku kroz područja do mjesta sukoba sakuplja slavenska vojna, privučena obećanjem plijena? Ne bi li to možda objasnilo neke "euroazijske, istočnjačke"²⁵⁴ nalaze u Petoševcima, koji odaju karakter groblja starijeg od Gomjenice, a ne mogu se nazvati čisto bjelobrdskim?²⁵⁵ Ne bi li to objasnilo ostruge u Petoševcima, ali i veći broj muških pokojnika u odnosu na Mahovljane i Gomjenicu? Možemo li drugačiji karakter same Bagruše kao manje zajednice, očito kraćeg trajanja, povezati s vojnom? Nije li moguće da je nakon uspješne vojne u sjeverozapadnoj Bosni, području bogatom rudom te plodnim zemljištem, s Gomjenicom kao trgovišnom i upravnom točkom na prometnom pravcu sjever-jug, postavljena kontrolna osoba središnje vlasti s manjom pratnjom, što bismo mogli vidjeti u koncentraciji starohrvatskog materijala na jugoistočnom dijelu groblja? Moje je mišljenje kako se radi o lokalnoj pojavi, gdje su sljepoočničarke tipa *Gomjenica-Mahovljani* (nositelji kojih predstavljaju srednji sloj zajednice kojoj pripadaju) nastale pod utjecajem starohrvatskog repertoara kao odgovor u potrazi za određenim oblikom. Riječ je o obliku, a to se osobito tiče tipa III, a potom i S-karičica s nataknutom bikoničnom jagodom i karika s jednom jagodom (Gomjenica, Mahovljani, Bagruša), čija je izvedba prvotno bila improvizirana. Zašto ne bi bilo moguće pretpostaviti kako se ovdje radi o putujućem majstoru, koji svoj materijal nabavlja u radioničkom središtu (jagode i žicu u Sisku), a na licu mjesta proizvodi ono što se traži? Za izradu petlje potrebo je manje žice negoli za izradu koljenca od namotane žice (ili filigranske rozete, koja je puno kompliciranija), a potrebno je i manje vremena da bi se izradila, dakle, jeftinija je. Pritom bi se pojava upravo ta dva tipa na pojedinim grobljima matičnoga hrvatskog prostora mogla tumačiti preseljenjem članice zajednice (egzogamija; primjerice, 6 primjeraka iz jednoga groba na lokalitetu Đevrske – Ležajica glavica); naravno, ne izuzimajući već prije spomenutu mogućnost trgovine.²⁵⁶

252 Šišićevo objašnjenje odluka Drugog sabora govori o tome kako oni sisačku biskupiju, kao i sve druge, prikazuju kao kristijanizirane i relativno napućene, ali u reakciji na Grgura Ninskog, kojem nude upravljanje jednom od biskupija pod njihovom jurisdikcijom: "Zato treba da bude sam ninski biskup zakonito namješten na koju mu drago od onih crkvi, koje su u prvašnje doba imale svoje biskupe, i to ili na skradinsku ili na duvanjsku ili na sisačku crkvu, jer su sve ove (biskupije) naseljene i uz božju pomoć obiluju svećenstvom i narodom. Ali ako (ninski biskup Grgur) teži za ogromnim teretom biskupske časti, i nije zadovoljan s jednom biskupijom, neka preuzme službu svih tih triju biskupija, sebi a i njima na propast, jer ne će ni narod prema odredbama svetih otaca od njega uzmoći da potpuno prima milosti njegovoga biskupskog čina, a ni on sam neće moći da udovolji svojoj dužnosti..." (Šišić 1925, str. 425-426). Citirala sam ovaj dio jer mislim da je bitno izjavu o gusto napućenosti i kristijaniziranosti spomenutih prostora staviti u kontekst u kojem je ona nastala. Dakle, Grguru Ninskom se nudi upravljanje jednom od ovih biskupija (nakon što je razvlašten), koje su prema riječima Sabora gusto naseljene; upozorava ga se da ne može odabrati sve tri, jer neće moći služiti tolikom stanovništvu na tolikom prostoru kako treba; dakle, izjava nastaje dok Sabor pokušava nametnuti zamjensku poziciju Grguru. Ne zvuči li logično da će onda prostor koji se nudi prikazati kao prenapučen kršćanskim pučanstvom, koje samo čeka vodeću figuru: to je najbolji način da ga se spriječi da okupi prostore i ljude pod svojom upravom i uvjeri kako postoji toliko vjernika na tim prostorima da ih se ne može objediniti pod jednim čovjekom, jer on neće moći vršiti svoje dužnosti kako treba.

253 Šišić 1925, str. 422.

254 Ne zaboravimo kako staromađarski elementi prema Giesleru nestaju negdje u drugoj polovici 10. st., kada počinje I. faza bjelobrdske kulture (Giesler 1981, str. 151), što bi se i povijesno slagalo sa sahranjivanjem generacije koja je sudjelovala u vojnim pothvatima protiv Mađara, ali i Bugara.

255 Ili, ako i jesu bjelobrdski, postavlja se pitanje pripadaju li refleksi starijeg nakita koji se zadržava u prvoj fazi bjelobrdske kulture.

256 Tomićić 2000, str. 36; doduše, pitanje je koliko ima smi-

Ne zaboravimo ni to da se na Gomjenici pojavljuju vrlo raskošne jednojagodne sljepoočničarke. Nije li, stoga, moguće da stanovništvo koje nije hrvatskog etniciteta ili originalne kulturne pripadnosti, po dolasku pod hrvatski državni utjecaj (a time i pri pojavljivanju nekog upravnog sloja, predstavnika središnje vlasti čije bi žene ili potomci mogli biti pokojnici u grobovima s izrazito starohrvatskim materijalom) želi oponašati ili barem donekle prihvaća “modu” koju nova uprava donosi?

UMJESTO ZAKLJUČKA

Proučavanjem građe grobalja sjeverozapadne Bosne na svjetlo dana izlaze mnogi metodološki problemi unutar naše arheološke literature. Starohrvatski nakitni repertoar tu je svakako najveći problem. Problem terminologije u starohrvatskom repertoaru ukrasa glave itekako je stvaran. Unutar opisa starohrvatskih naušnica (u nedostatku boljeg termina) izmjenjuje se nekoliko pojmova: *sljepoočničarka*, *naušnica*, *karika*, *karičica*. Ne postoji termin koji bi obuhvatio sve ukrasne oblike naušnice (koliko god ih malo bilo), sljepoočničarke, one ukrasne oblike koji se ne stavljaju na područje sljepoočnica, već se na primjer, upleću u kosu. Taj je problem naglasio i zapravo donekle riješio Karaman definiravši upravo te tri funkcije i objedinivši ih terminom *naušnice*.²⁵⁷ Danas uz tri termina koji se odnose na funkciju, postoji još i termin *karika*, koji se odnosi na naušnicu kojoj je karika temeljna forma, na koju se zatim može dodati još koji ukras (perla, jagoda, petlja itd.) te termin *karičica*, koji najčešće označava točno određenu vrstu naušnice u kojoj je sama karika modificirana i predstavlja zaseban ukrasni oblik, a to je S-karičica. Smatram kako bi trebalo unijeti jedan stalan termin koji objedinjuje naušnice, sljepoočničarke i ukosnice, jer krovni termin *naušnica* poprilično zbunjuje budući da su naušnice funkcionalno (a često i formom) specifično određene. Ne pomaže, naravno, ni činjenica kako u hrvatskom jeziku takav termin ne postoji, a s obzirom na današnje tendencije u kroatistici, pitanje je tko bi od jezičnih stručnjaka mogao pomoći u rješavanju tog problema. Ipak, smatram kako je to stvarni problem, jer opisni termini, termini koji variraju od autora do autora (npr. tip IV / sljepoočničarka s tri bikonične jagode

sla trgovina lokalnim inačicama na prostoru koji ima svoje radionice što rutinski proizvode tražene oblike. S druge strane, na hrvatskom prostoru nailazimo i na bjelobrdske nakitne oblike koji su očito na taj prostor dospjeli trgovinom, dakle, postoji klijentela koja će htjeti kupiti takav nakit.

257 Karaman 1940, str. 12.

i petljama / naušnica s donjim dijelom karike oblikovanim u obliku slova Y)²⁵⁸ zaista se teško prevode na strane jezike, pa se pitam kako prikaz starohrvatske kulture zvuči u svijetu znanosti, koja traži ujednačene termine kako bi sporazumijevanje i suradnja na međunarodnoj razini uopće bili mogući.

Tema ovog rada, osim toga, odlično ilustrira veliki problem (hrvatske) arheologije. Četiri groblja o kojima je riječ, dio su mnogih rasprava (dovoljno je samo pobrojati sve radove koji se njima bave), ali zaključci su razbacani po različitim izdanjima koja se bave određenim aspektima tih grobalja. Informacije o samom materijalu iz originalnih izdanja nisu potpune (što je razumljivo s obzirom na vrijeme i uvjete istraživanja), ali su nam i danas jedine dostupne (na primjer, često će u katalogu nedostajati informacija radi li se o lijevanom proizvodu, što iz crteža nije uvijek vidljivo),²⁵⁹ a nedostaju i fotografije predmeta kvalitetnije od onih nastalih u vrijeme prve objave. Takva količina informacija na prvi je pogled kaotična, a promjene termina tokom desetljeća ne pomažu (primjerice, nazivi bjelobrdskih naušnica mijenjaju se, čini se, svakih dvadeset godina: tokajske, volinjske, 17a, 17b, prave bjelobrdske, grozdolike, zvonasto-grozdolike itd.). Ovaj rad nastao je i kao pokušaj jednostavnog sinteznog pregleda lokaliteta, s obzirom na cjelokupni repertoar nalaza, kako bi se zainteresirani čitatelj mogao upoznati s građom i posvetiti se pitanjima koje ova skupina lokaliteta postavlja, a da pritom ne troši mjesec samo u pokušajima snalaženja unutar materijalne građe. Uz to, kao što je vidljivo u zaključnom razmatranju, pokušala sam smjestiti pojavu i nalazni repertoar ovih lokaliteta u povijesni kontekst.

Na kraju, moram odati priznanje nedavno preminulom Z. Žeravici. Možda njegova tipološka podjela položaja pokojnika u grobu danas nije primjenjiva i možda za nju i nema potrebe, ali u vremenu kad ju je on ustanovio, sekundarna priroda malih promjena u položaju pokojnika nije bila do kraja ustanovljena, a taj je zadatak zahtijevao, ako ništa drugo, dovoljno koncentracije; Žeravica je pri objavi Bagruše bio manje iskusan u obradi ranoslavenskih grobalja na redove od primjerice N. Miletić, ali se ipak usudio ustanoviti paljevinske grobove i staromađarske elemente te ponuditi neko objašnjenje za lokalitet koji nije bio sadržajno toliko bogat kao Gomjenica ili jasno odrediv kao Mahovljani; sve njegove ideje možda nisu točne, ali ih se on jedini usudio ponuditi.

258 Cetinić 1998, str. 66-67.

259 Žeravica 1985-1986, str. 135.

Tabla I.

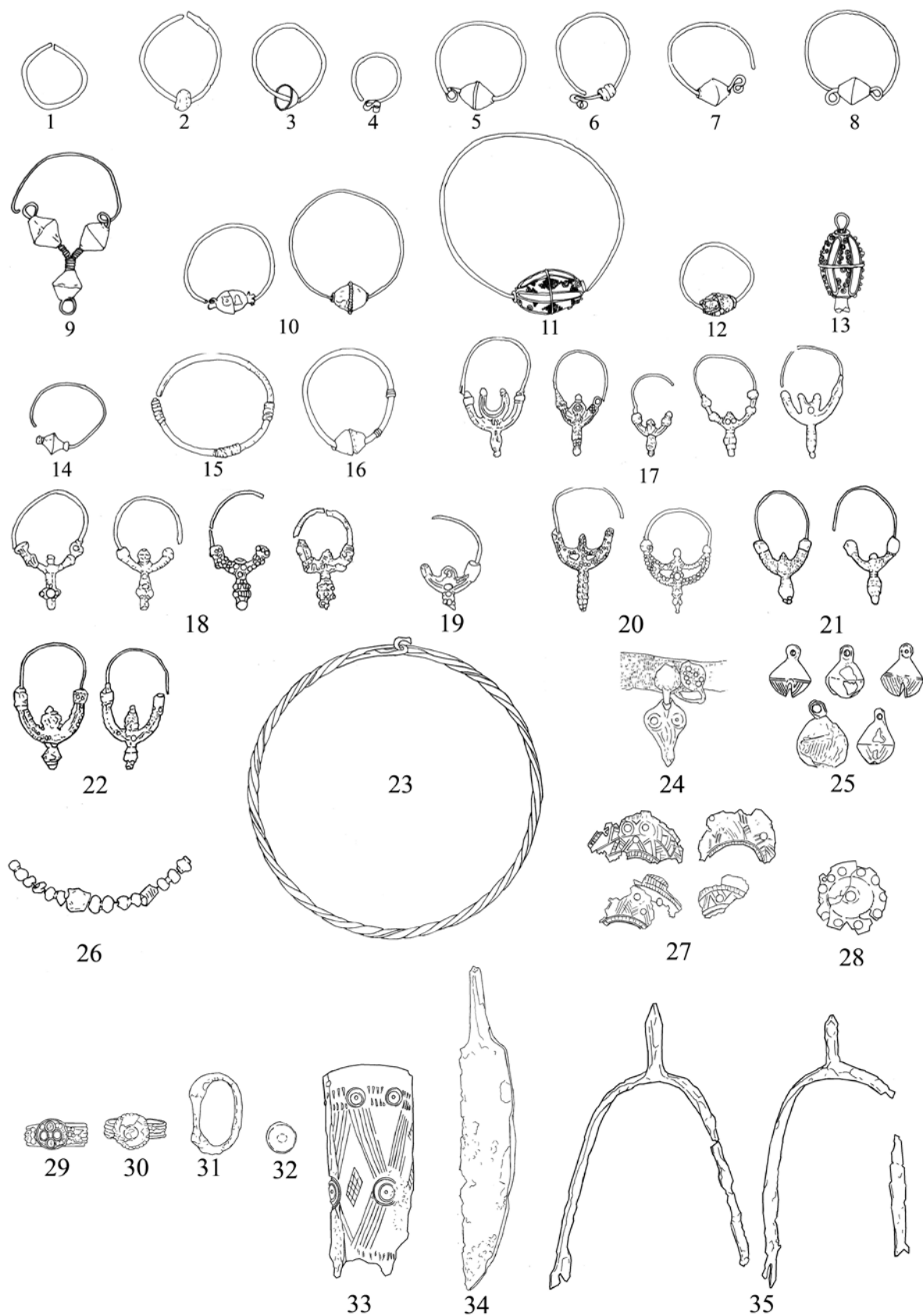
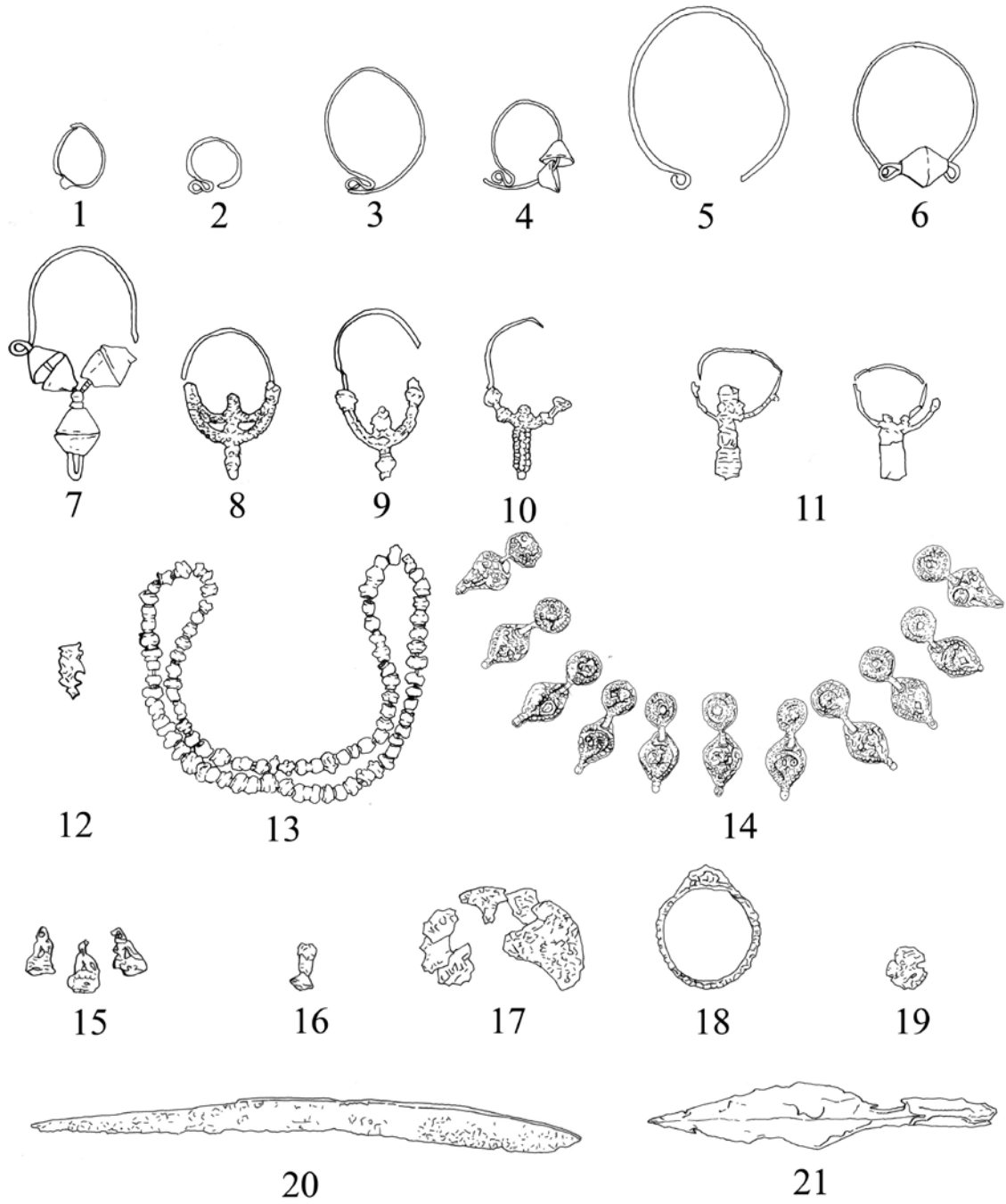

Tabla II.

T. II Mahovljani, pregled nalaza (Prema: Miletić 1980 – crteži: N. Šimundić-Bendić)

Tabla IIIA.

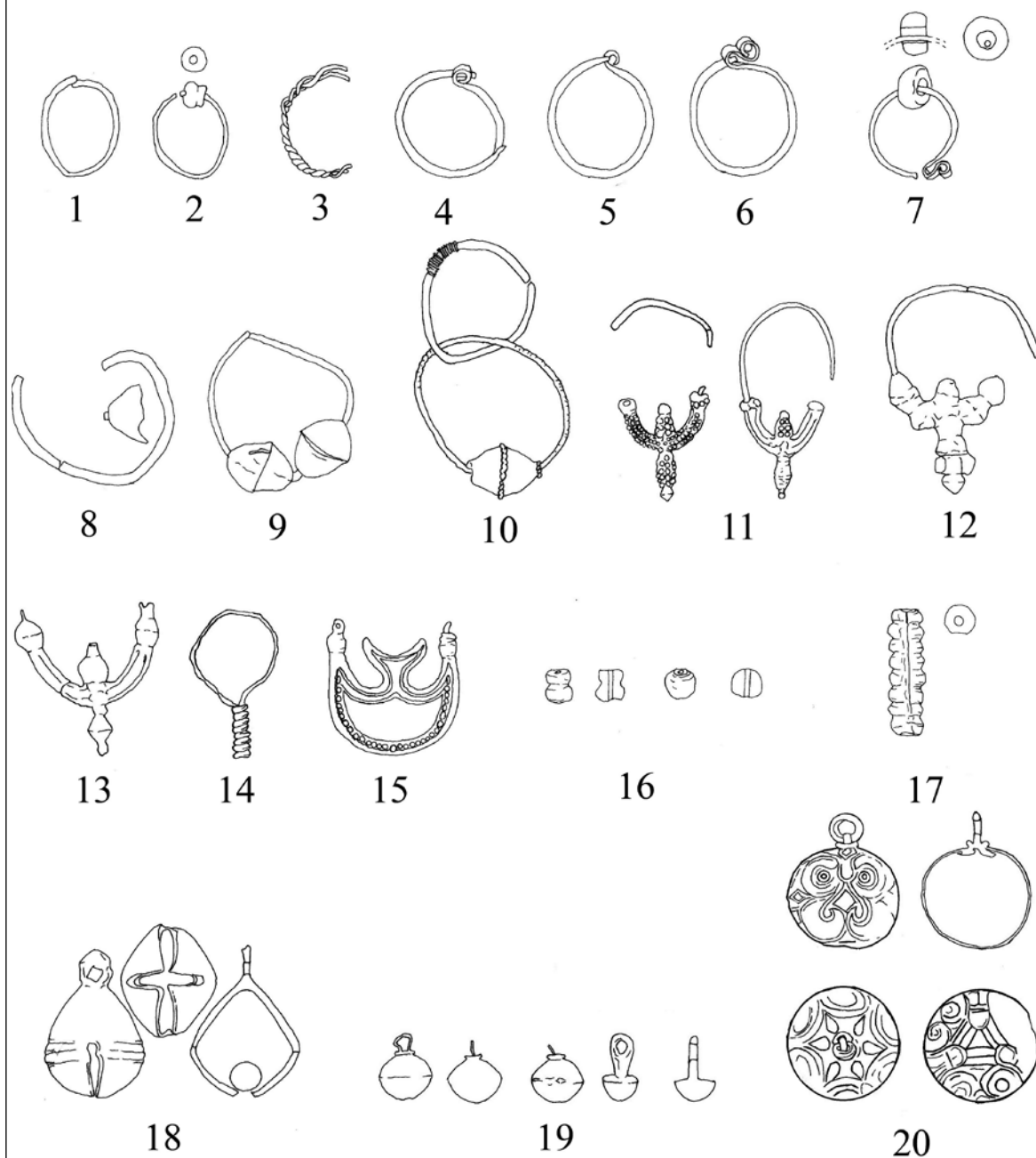

Tabla IV.

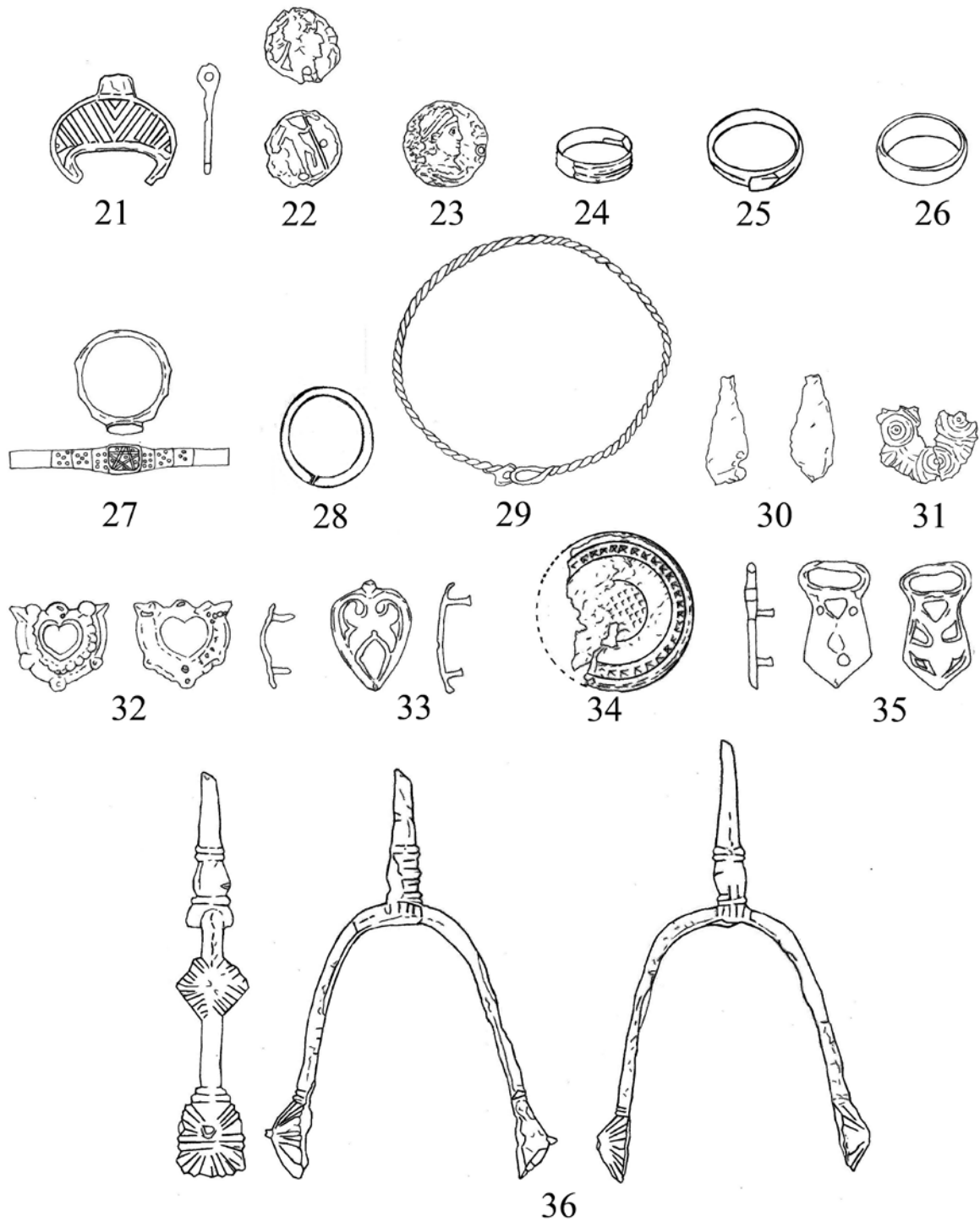
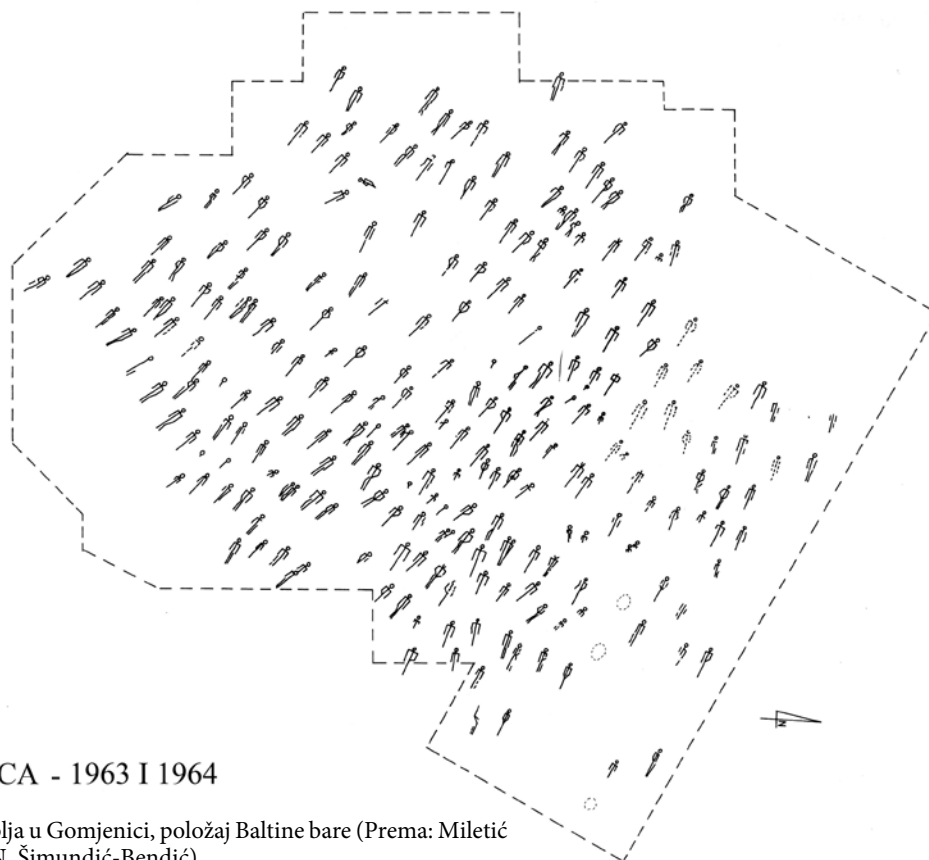

Tabla V.

GOMJENICA - 1963 I 1964

T. V Plan groblja u Gomjenici, položaj Baltine bare (Prema: Miletić 1989 – crtež: N. Šimundić-Bendić)

Tabla VI.

MAHOVLJANI
LOKALITET LUKE - KUŽNO GROBLJE

T. VI Plan groblja u Mahovljanima, položaj Luka-Kužno groblje (Prema: Miletić 1989 (crtež: N. Šimundić-Bendić)

Tabla VII.

PETOŠEVCI

LOKALITET - BAGRUŠA

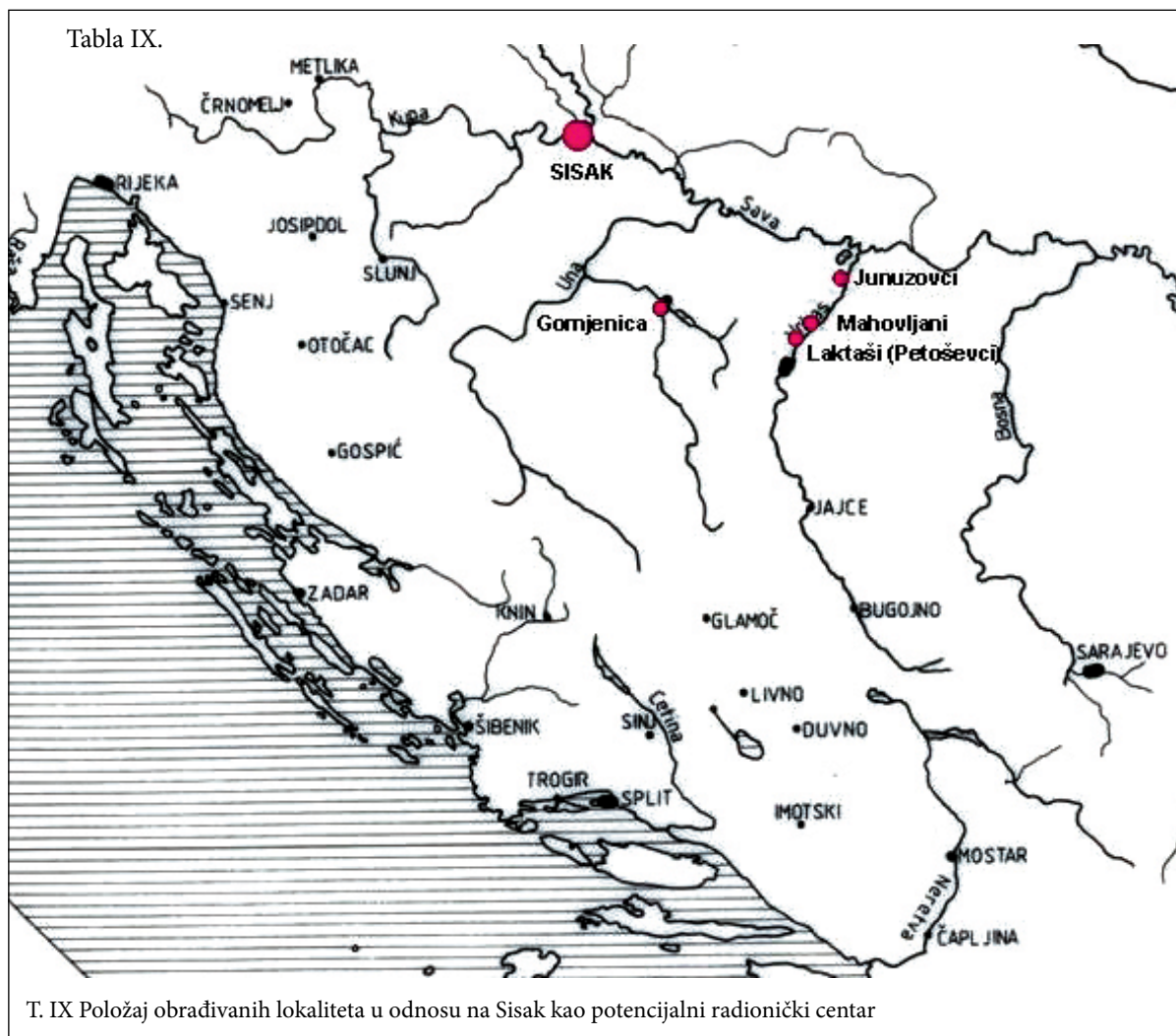

T. VII Plan groblja u Petoševcima, položaj Bagruša (Prema: Miletić 1989 – crtež: N. Šimundić-Bendić)

Tabla VIII.

T. VIII – Karta približne rasprostranjenosti starohrvatskog i njemu sličnog nakita u zaleđu Dalmatinske Hrvatske (Prema: Ercegović 1960)

LITERATURA

Bojanovski 1988

I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988.

Cetinić 1998

Ž. Cetinić: *Stranče Gorica starohrvatsko groblje*, Rijeka 1998.

Demo 1983

Ž. Demo, *Bjelobrdski privjesci u Jugoslaviji (u povodu nalaza s lokaliteta Đelekovec-Gornji Batijan I)*, Po-dravski zbornik 83, Koprivnica 1983, 271-298.

Ercegović 1960

S. Ercegović, *Istraživanja u Gackom polju i rasprostranjenost starohrvatskih naušnica izvan Dalmatinske Hrvatske*, Starohrvatska prosvjeta, s. III, 7, Zagreb 1960, 243-254.

Giesler 1981

J. Giesler, *Untersuchungen zur Chronologie der bijelo Brdo-Kultur (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken)*, Praehistorische Zeitschrift, 56/1, Berlin-New York 1981.

Karaman 1940

Lj. Karaman, *Iskopine društva Bihaća u Mravincima i starohrvatska groblja*, Rad JAZU, knjiga 268 umjetničkoga razreda 4., Zagreb 1940.

Korošec 1942

P. Korošec, *Rano srednjovjekovni nalaz u Junuzovcima*, Glasnik Zemaljskog muzeja, LIV, Sarajevo 1942, 271-280.

Korošec 1979

P. Korošec, *Zgodnesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov*, 11/1 i 11/2, Ljubljana 1979.

Korošec 1999

P. Korošec, *Nekropola na Ptujem gradu*, Ptuj 1999.

Miletić 1963

N. Miletić, *Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., XVIII, Sarajevo 1963, 155-178.

Miletić 1967

N. Miletić, *Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., XXI-XXII, Sarajevo 1967, 81-154.

Miletić 1980

N. Miletić, *Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. XXXIV(1979), Sarajevo 1980, 37-160.

Miletić 1989

N. Miletić, *Ranoslovenske nekropole u Bosni i Hercegovini – komparativna razmatranja*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 44, Sarajevo 1989, 175-200.

Petrinec 2009

M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split 2009.

Šišić 1990

F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925. (pretisak 1990.).

Tomičić 2000

Ž. Tomičić, *Istraživanje kronologije ranosrednjovjekovnog groblja u Mahovljanima kraj Banja Luke*, Prilozi Inst. Arh. 17, Zagreb 2000, 25-66.

Tomičić 2003

Ž. Tomičić, *Grob odličnice iz ranosrednjovjekovnog groblja Zvonimirovo-Veliko polje kraj Suhopolja*, Opuscula Archaeologica 27, Zagreb 2003, 549-560.

Tomičić 2007

Ž. Tomičić, *Prilog poznavanju kronologije ranosrednjovjekovnog groblja Gomjenica*, Starohrvatska prosvjeta, s. III, 34, Split 2007, 151-197.

Tomičić 2010

Ž. Tomičić, *Spoznaje o arheološkom naslijeđu ranosrednjovjekovnog groblja na položaju Bagruša kod Petoševaca*, Archaeologica Adriatica, Vol. 4. No. 1., Zadar 2010, 117-166.

Török 1962

G. Török, *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*, Budimpešta 1962.

Vážarova 1976

Ž. N. Vážarova, *Slaven und Protobulgaren*, Sofia 1976.

Vinski 1970

Z. Vinski, *O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku*, Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu, serija 3, svezak IV, Zagreb 1970, 45-91.

Žeravica 1985-1986

Z. Žeravica, *Ranoslovenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., 40-41, Sarajevo 1985-1986, 129-209.

Cultural Elements on Cemeteries in north-western Bosnia

Key words: *Junuzovci, Gomjenica, Mahovljani, Petoševci, grape-like earrings of type Bijelo brdo, hair-loops with three biconical beads and loops, hair-loop with biconical bead fixed by a loop on each side, Old-Hungarian material*

This work examines early mediaeval burial grounds located in north-western Bosnia: it provides an overview of material from each of the four sites (Junuzovci, Gomjenica, Mahovljani, Petoševci) in light of new research as well as data from original publications. It also reflects on early Croatian elements at these sites as well as on certain forms that are specific for this group of sites. The work aims to explain the occurrence of these elements and to place them within the historical context.

First of all, Gomjenica and all other row cemeteries described in this work are very interesting archaeological sites. The first publications about these cemeteries determined them as “mixed” ones, where elements of the Bijelo brdo, Köttlach and early Croatian culture meet and mix with each other. In the case of Gomjenica, it was determined that it contains elements of all three cultures. Further, the author adds that the finds in Bagruša might have “eastern” elements reminding of Old-Hungarian ones, whereas the Mahovljani cemetery reveals elements of the Bijelo brdo and Köttlach culture.

New finds and works from the past few decades put those cultural determinants into question; particularly the strong Köttlach presence in these sites was being questioned.

There are several factors that must also be considered when talking about these three cemeteries. The Majdan mountain was an important source of iron ore in ancient times and smelters were located in the surroundings of Prijedor. The important Roman route connected the mining areas around the rivers Japra and Sana with the littoral (*Salona*) and Pannonia in the north (*Siscia, Sirmium*); the roads *Salona-Siscia, Salona-Servitium*. It is believed that this traffic route dates back to the rule of the Ostrogoths, who used it for communication with their provinces. Thereby, it should be pointed out that *Castra* (present-day Banja Luka) was obviously located at the route *Salona-Servitium*, since its position is at the only natural passage from south to north. Ivo Bojanovski states that also the place *Ad Fines* was located in this area, which can

be recognized in present-day Mahovljani or Laktaši. Hence, the area with the cemeteries explored is rich in minerals. Sisak has been a metallurgical centre since ancient times and communicated, i.e. formed an economical entity with the area around the Sana and Japra rivers and Prijedor, at least to *Ad Fines*.

This region was inhabited by an ethnically indeterminate population of Slavic origin, which was to some extent influenced by the late ancient tradition. However, the question is whether it was the case of a first-hand (Romanized barbarian population of the pre-Avar period) or rather second-hand or indirect influence (Croatian territory, area of the Eastern Alps, southern Balkans). These influences were certainly less pronounced than in the early mediaeval Croatian state, and even less than in the Eastern Alps. I think that we cannot further speculate on the nature of this population, except that it can be stated that the process of Christianisation lagged behind the Christianisation process in Croatia for example. This is testified not only by the fact that there were no discoveries of distinctive Christian signs on cemeteries in north-western Bosnia, but also by the discovery of vessels or vessel fragments in inhumation graves in Bagruša and Gomjenica. About incineration graves and whether they are an integral part of the cemeteries in Bagruša and Gomjenica or rather earlier burials of another Slavic community that preceded the one with the inhumations, or whether the mentioned graves are exceptions or were used to bury individuals that were connected with older beliefs, I cannot even speculate at this moment.

There is a relatively significant number of finds belonging to the early Croatian culture on cemeteries from 10th and 11th century in north-western Bosnia. However, equally present is material that could be linked to the early Croatian one and has most analogies in the early Croatian territory; nevertheless, it represents an apparently local form. Taking into consideration also the assumed earlier and smaller community buried in Bagruša, which reveals- although to a smaller extent- in its material “pure” early Croatian

graves and graves with mixed material, the question arises what the reason for the occurrence of such material and what the taste of this population was. Junuzovci and also most finds of the Bijelo brdo culture from the cemeteries in question are a good example of how such material was not missing, so that the community had to find other ways.

The subject of this work also excellently illustrates the major problem of (Croatian) archaeology. The respective four cemeteries are subject of many discussions (it is sufficient just to count the number of works dealing with this subject), but their conclusions are scattered among various publications that deal with

certain aspects of these cemeteries. Information on the material itself from original publications is not complete (which is understandable considering the time and conditions of the research itself), but is nonetheless the only available one even today (for example, the catalogue often lacks information whether the artefact is moulded or not, which is not always evident from the drawings). There is also a lack of quality photos that would display the objects better than the ones from the time of the first publication. Such amount of information seems chaotic at first glance, while the change of terms over the decades does not help.